

NÉPÜNK ÉS NYELVÜNK

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XI. ÉVF.

1939. JAN.-JUN.

1—6. FÜZET

A magyar nyelv régi török és mongol jövevényszavai nyelvtörténeti és őstörténeti szempontból

1. Vizsgálatunk elvi célkitűzései

Budenz József volt az, aki elsőnek vette észre, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai hangalak tekintetében valamennyi török nyelv közül a mai csuvas nyelvhez állanak legközelebb. Budenz után Munkácsi igyekezett ezt a csuvas kérdést a magyar őstörténet szempontjából megvilágítani, ő t. i. kapcsolatba hozta a magyar nyelv régi török jövevényszavainak kérdését a volgai bolgártörökök történetével. Budenz eszméjét és Munkácsi ötletét azután Gombocz Zoltán próbálta rendszerré fejleszteni, amennyiben utoljára „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache“ c. művében (1912) megkonstruált egy ócsuvasnak kinevezett török nyelvet, amelyből azután leszármaztatta a magyar nyelvnek összes, általa régi törököknek tekintett szótári elemeit. Az anyagot némi enyhe kritika alkalmazásával — egy-két nem túlságosan sikerült saját szómagyarázatától eltekintve — többnyire a korábbi irodalomból válogatta össze. Gombocz után Németh Gyula próbált régi török jövevényszavaink között egy állítólagos honfoglalás utáni réteget is megkülönböztetni (MNY. XVII. 22). Ugyancsak ő szolt néhány cikkében hozzá a magyar nyelv mongol jövevényszavainak kérdéséhez is. Gombocz ugyanis ezekre vonatkozólag teljesen elutasító álláspontot képviselt Fogarasi Jánosnak, Bálint Gábornak, Simonyi Zsigmondnak és Munkácsi Bernátnak felfogásával szemben. Németh Gyula a két ellentétes álláspontot áthidalni igyekezett, amennyiben felvette, hogy mongolgyanús jövevényszavaink bolgártörök közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, bár azért elméletileg azt is lehetőnek tartotta, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt (Nyr. XLII. 245). Mongolos jövevényszavaink kérdését legújabbban egyik igen nagy szorgalomról tanuskodó dolgozatában Ligeti Lajos vizsgálta meg újra (NyK. XLIX. 190—271). Megállapítása szerint „a mongolosság feltevését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban, melyek megfelelőit ma csak a mongolból tudjuk kimutatni“. Ez az eredmény bizony egyáltalán nincs arányban a ráfordított fáradsággal, különösen, ha figyelembe vesszük,

hogy Ligetinek főcélja előadásából kitetszőleg — úgy látszik — annak a kimutatása volt, hogy a magyar nyelvben nincsenek mongol jövevényszavak.

Nyelvészeink közül egy-egy török jövevényszavunkkal Gombocz után is sokan foglalkoztak; általánosabb szempontból azonban az említett dolgozatok szerzőin kívül csak egy külföldi nyelvész és pedig Hannes Sköld szolt hozzá régi török jövevényszavaink kérdéséhez; csakhogy Hannes Sköld idevonatkozó cikkében (MNy. XX. 122—129) néhány helyes szempont valósággal bele van ágyazva hibás nézetek és tévedések tömegébe, úgyhogy ez a cikk nagyobb visszhangot nem keltett. Pedig rajta kívül más külföldi szakemberek is hangoztatták, hogy már szükséges volna Gombocznak a magyar nyelv régi török jövevényszavaira vonatkozó tanítását felülvizsgálni. Ennek a revízióknak szükségét egyébként maga Gombocz is elismerte azzal, hogy az EtSz. egyes cikkeiben a BTL-ben olvasható felfogásaitól több esetben már lényegesen eltérő nézetet képviselt. Ez tehát annyit jelent, hogy a revízióra első sorban is a szóanyagot illetőleg van szükség. — Gombocz kritikai gyakorlata a török jövevényszavakra vonatkozó főművében ugyanis általában az volt, hogy török származásúaknak tekintette mindazokat a magyar szavakat, amelyeket valaki már a törökből származtatott és amelyekre vonatkozólag a török eredet feltevése nem állott kétségtelenül ellenmondásban a tényekkel. Ha azonban valami okból gyanús volt számára egy-egy szó törökössége, akkor kérdőjelet tett eléje. Olyan esetekben pedig, amikor valamely magyar szó „ócsuvas“ eredetét kétségtelennek tartotta, megkonstruálta a szerinte feltehető ócsuvas ősalakot is. Ha azonban az ócsuvas eredet csak valószínűnek látszott előtte, akkor csak felsorolta a BTL megfelelő cikkében azokat a török és mongol nyelvi adatokat, amelyekkel elődei a magyar szót egybevetették; különösen olyan esetekben járt el így, amikor csak gyér-számú török adat állott rendelkezésére, és ezért az „ócsuvas“ szóalak megkonstruálására nem mert vállalkozni.

Ha közelebbről is megvizsgáljuk azokat a törökös egybevetéseket, amelyeket Gombocz csak megkérdőjelezve vett be lajstromába, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy ezek között talán csak egy-kettő akad, amely benne maradhat régi török jövevényszavaink jegyzékében. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy ezekre vonatkozólag maga Gombocz is az EtSz.-ban többnyire már egy árnyalattal kritikusabb álláspontot foglalt el. Ezek szerint kétséges helyességük a következő szavakra vonatkozó magyarázatok: *arat*, *bakó*, *bertü*, *cége*, *csákány*, *csihol*, *csök* („tor“), *disznó*,¹ *gügyü*, *gyür*, *hír*, *kancsó*, *ocsu*, *özön*, *pödör*, *sűrű*, *süveg*, *tűrő*,

¹ *Disznó* szavunkat már kétségtelen török jövevényszónak tünteti fel — azonban más alapon, mint a BTL — az EtSz. Erről a származtatásról következő fejezetünkben majd behatóbban szólunk.

tünik. Ezek között több olyan szó van, amelyeket Gombocz azért tartott szükségesnek megkérdőjelezni, mert állítólagos török megfelelőjük csak Vámbéry feljegyzéseiből ismeretes.² Van azonban Gombocz jegyzékében több valószínűnek jelzett egybevetés, sőt biztosnak feltüntetett etymológia is, amelyeket török jövevényszavaink jegyzékéből szintén törölendőknek tartunk. Ez utóbbiakról tanulmányunk megfelelő helyén különösen behatóan kívánunk majd szólni.

A szótári anyag megróstatásán kívül az elfogadható etymológiákat első sorban is turkológiai szempontból kívánjuk majd megvizsgálni. Gombocz t. i. nagyon is könnyedén konstruált „ócsuvas“ szóalakokat, úgyhogy az ő állítólagos ócsuvas nyelve néha a török nyelveknek egymást keresztező sajátosságait is egyesíti magában; sőt ő egyes esetekben még a csuvas nyelvnek modern hangsajátosságait is hajlandó volt visszavetíteni a multba, csakhogy kapcsolatot tudjon megállapítani a csuvas nyelv és a magyar között.

Legfőképen azonban magyar nyelvtörténeti szempontból van szükség a régi török jövevényszavainkkal kapcsolatban felmerült elméleteknek és nézeteknek felülvizsgálatára. Gombocz ugyanis mégcsak fel sem vetette azt a kérdést, hogy milyen volt annak a magyar nyelvnek a hangrendszere, amelybe elmélete szerint 600 körül nagyszámú „ócsuvas“ jövevényszó került volna bele valahol a középső Volga mellékén. Valami magától értetődő természetességgel annak a feltevésével rendszerezte a különféle kutatók török egybevetéseit, hogy a magyar nyelv 600 körül hangrendszerét tekintve egyáltalán nem különbözött a már emlékekből is ismert ómagyar nyelvtől. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy Gombocz elmélete szerint a magyar nyelv hangrendszere a honfoglalás előtti időkben fél évezreden át semmiféle lényeges vonásában sem változott volna meg. Ez bizony elfogadhatatlan feltevés! És ép mivel hallgatólagosan ilyen teljességgel elfogadhatatlan feltevésből indult ki Gombocz rendszerezési kísérletében, ezért volt kénytelen átadó nyelvnek olyan török nyelvet konstruálni, amelyen török nyelv sohasem volt és nem is lehetett. Sőt részben ennek a módszer szempontjából nem igen helyeselhető eljárásának tulajdoníthatjuk azt is, hogy aránylag oly sok áltörök jövevényszót volt hajlandó a megkérdőjelezve is — jegyzékébe felvenni.

A következőkben tehát megkísérlem a fenti elvek érvényesítésével vizsgálat alá venni török jövevényszavainkat, különös tekintettel a legnevezetesebb és hangtörténeti szempontból is értékesíthető hangmegfelelé-

² A Vámbéry-féle török forrásadatok közül a kutatás eddig csupán a *türö* szó török megfelelőjének meglétét igazolta (v. ö. KCsA. I. 84). — Ezen az alapon kétes helyességűnek kell még tekintenünk a Gombocz által megkérdőjelezett szavakon kívül a *tor* és *tulok* szavakat is, amelyeknek török megfelelői t. i. szintén csak Vámbéry feljegyzéseiből ismeretesek.

sekre. Erre a vizsgálatra elsősorban is a magyar őstörténet kérdései iránti érdeklődésem készítetett. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a török jövevényszavainkra vonatkozó elhibázott nyelvészeti elgondolások és elméletek nyomán a magyar őstörténetben is hibás tanításoknak kellett felburiánoznunk.

Hogy a neovámbéristák magyar őstörténeti elméletei elhibáztak, azt már alkalmam volt több kritikai tanulmányomban kimutatni. Ezeket az elméleteket végeredményben mind Gombocznak a bolgártörök jövevényszavakra vonatkozó fejtegetéseire építették. Az ugyanis nem lényeges, hogy újabban nem ócsuvas, hanem ú. n. bolgártörök jövevényszavakról szokás beszélni; az sem fontos, hogy a török és magyar nyelvi érintkezések kezdetét Gombocztól eltérően újabban már a Kr. születése körüli időkbe szeretnék visszafelé tolni, annak helyszínét pedig részint Szibériára, részint a Kubán mellékére helyezni. Semmi sem fed fel azonban világosabban a neovámbéristák magyar őstörténeti elméleteinek délibábos voltát, mint az a körülmény, hogy számukra egy újabb fél évezred a magyar és török nyelv történetében ismét semmit sem számított, mert hiszen a magyar nyelv török jövevényszavainak kérdésében a lényegyet illetően továbbra is Gombocz ócsuvas és ómagyar álláspontján maradtak. Már ebből a belső ellenmondásból is következik, hogy őstörténeti elméleteiket ebben a vonatkozásban is homokra építették.

2. Az őstörök praepalatális *j* megfelelői a török nyelvekben és a magyarban

Az őstörök praepalatális *j* a török nyelvek legnagyobb részében megmaradt *j*-nek, csupán egyes északi dialektusokban találunk helyettük palatális zárhangokat (*d'*, *t'*) vagy affrikátákat (*dž*, *tš*). A csuvasban és jakutban pedig szabályszerűen *s'*, illetve *s* felel meg az őstörök *j*-nek.

Az első kérdés számunkra az, hogy mi módon fejlődött az őstörök *j*-ből a csuvasban *s'*, tekintve, hogy a mai csuvas nyelv előzőjét hozták kapcsolatba a magyar nyelvvel. A *j* > *d'* > *dž* (*d'ž'*) fejlődés más nyelvekben sem ismeretlen és fonétikailag kifogástalanul megmagyarázható. A *j* > *s'* fejlődés megmagyarázása azonban véleményünk szerint kizárólagosan fonétikailag már nem lehetséges. A mai dentipalatális *s'*-nek az előzője a csuvasban kétségtelenül *d'ž'* volt, mert hiszen a volgai bolgárok 14. századi arabírási emlékeiben ez a hang dzsimmel van írva. Ez a betű volgai bolgár *d'ž'* hang leírására szolgálhatott, vagyis a mai csuvas zöngétlen *s'* hang a volgai bolgárban a 14. században még nem volt meg. Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy a 14. századi volgai bolgárok nyelve még ócsuvasnak sem volt nevezhető. Az ócsuvas nyelv ugyanis akkor keletkezett, amikor a Volga mellékén egy finnugor nép átvette a maga hangrendszerével, tehát tökéletesen, a volgai bolgároknak török nyelv-

vét. A finnugor nyelvekre pedig általában jellemző, hogy szókezdetben nem ismerik a zöngés zárhangokat, spiránsokat és affrikátákat. Ezért a csuvasok ősei megfelelő zöngéilen hangokkal helyettesítették szókezdetben török uraik átvett nyelvében a zöngés zárhangokat és spiránsokat, vagyis *s'*-sel helyettesítették a *d'ž'*-t vagy az ebből fejlődött *z'*-t, továbbá *p*-vel a *b*-t. Az előadottakból is következik, hogy a magyarban olyan török jövevényszavak nem fordulhatnak elő, amelyek az őstörök *j*-nek mai csuvasnyelvi *s'*-es reflexére mennének vissza, mint ahogy ezt Gombocz feltette (BTL. 180). Gombocz ugyan az idézett helyen nem fejezi ki magát világosan, hogy miként felelhet meg szerinte a feltételezett ócsuvas szókezdő *s'*-nek *sz-* a magyarban; meg kell azonban állapítanunk, hogy a dentipalatális *s'*-nek alveoláris *s*-szel való helyettesítése még csak el sem képzelhető olyan nyelvben, amelyben az alveoláris *š* hang meglétét is fel kellene tételeznünk. A dentipalatális *s'*-nek az ejtését általában nem nagyon sokan hallották nálunk; ezért ha nyelvészeinket megkérjük, hogy ejtsék ki az *s'*-t, általában postalveoláris *s* hangot ejtenek, vagyis azt az *s* hangot, amely a pöszén beszélőktől hallható. Ez a hang a köznyelvi alveoláris *s* hangunkkal kétségtelenül nagyon jól helyettesíthető volna; csak hogy a dentipalatális *s'* egészen határozottan *š*-es színezetű hang a mi fülünk számára.³ Ezért semmikép sem lett volna a magyarban a feltételezett ócsuvas *s'* alveoláris *s*-szel helyettesíthető, hanem csak *š*-sel, vagy valamilyen *š*-es színezetű hanggal.

Gombocz jegyzékében öt *sz*-es szókezdetű magyar szó van egybevetve olyan török szavakkal, amelyekben a szókezdeti mássalhangzó őstörök *j*-ből származik. Az öt szó közül egészen biztosan törlendő *szemölcs*, *szérü* és *szöllő*. — A *szemölcs* szót Gombocz vetette egybe a *gyümölcs*-nek megfelelő török szavakkal. Az idézett török szavaknak azonban egy nyelvben sincs „szemölcs” jelentésük; a magyar *szemölcs* szót pedig igazán minden nehézség nélkül származtathatjuk a magyar *szem* szóból.^{3/a} A *szérü* szót pedig hasonló okoskodással Gombocz Budenz nyomán vetette egybe a *gyűrű* szavunknak megfelelő török szavakkal. Ebben az esetben is azonban a helyzet az, hogy a megfelelő török szó egyik török nyelvben sem jelent *szérüt*. Ezek szerint tehát a „gyűrű” → „szérü” jelentésfejlődés a magyarban következett volna be. Ennek elle-

³ Magam is tévedésben voltam régebben a dentipalatális *s'*-nek hangszínét illetően. Mészáros Gyula azonban, aki több évet töltött a csuvasok között, szíves volt néhány *s'* hangot tartalmazó csuvas szót előttem kiejteni. Az ejtéséből láttam be tévedésemet: a nyelv közepe az *s'* ejtésekor körülbelül a *j* helyzetében van, a nyelv hegye pedig az alveoláris *s*-nek megfelelő helyzetben. Azt a hangot, melyet Mészáros Gyula ejtésében dentipalatális *s'*-nek ismertem meg, régebben én habozás nélkül *š*-sel írtam volna le.

^{3a} Így később Gombocz is: MNy. XX. 60.

nére persze ott szerepel ez a szó Gombocznak tárgyi csoportok szerinti egybeállításában a földművelésre vonatkozó török eredetű kifejezőkészlet sorában...⁴ Ennél a szónál sem lehet azonban belátni, hogy miért kelljen idegen eredetre gondolni, amikor a *szérü* (*szirő, szőrő, szürü*) szavunk nyelviileg is, tárgyilag is kifogástalanul magyarázható a magyar *szőrőhely* kifejezésből: nyelviileg csupán a nagyon gyakori hangrendi átcsapást kell feltennünk. — Ugyanolyan okoskodással, mint *szérü* és *szemölcs* szavaink esetében, kapcsolta össze Gombocz — Munkácsi nyomán — *szöllő* szavunkat is török szavakkal; a *szöllő* szó feltételezett török megfelelőinek ugyanis nem „szöllő” a jelentésük az egyes török nyelvekben, hanem „bogyó”. A *szöllő* szó esetében azonban egy hangtani nehézség is van. Az *-ll-* a *szőlő*-ben ugyanis Gombocz szerint *-dl-*ből származott volna, hogy szavunkat egy őstörök *-d-*t tartalmazó szóval lehessen egybevetni. Csakhogy — amint majd látni fogjuk — az őstörök *-d-*-nek nem *d*, hanem *z* felel meg a magyarban. A Munkácsi—Gombocz-féle magyarázat tehát hangtörténeti szempontból is elhibázottnak tekintendő. De még ha kifogástalan lett volna is ez az etymológia, akkor sem lett volna szabad Gombocznak *szöllő* szavunkat a szőlőművelésre vonatkozó török eredetű terminológia szavai között szerepeltetnie.⁵

Ezek szerint csupán a *szél* és *szücs* szavaink azok, amelyek őstörök *j-*s szókezdetű szavakkal vethetők egybe. — Tudjuk, hogy a magyar szókezdő *sz-* finnugor eredetű szavainkban finnugor szókezdő dentipalatális *s'-*ből származott. Mivel pedig a feltehető török *d'ž'-*nek vagy talán inkább *ž'-*nek alveoláris *sz-szel* való helyettesítése semmikép sem lett volna lehetséges, a helyzet nem lehetett a magyar-török érintkezések korában más, mint hogy a mai szókezdő alveoláris *sz-* finnugor eredetű szavainkban akkor még dentipalatális *s'-*nek hangzott. Ez a hang ugyanis kétségtelenül alkalmas lehet arra, hogy a török szavakban a felteendő *dž-*t vagy *ž'-*t helyettesítse, amint a csuvasok finnugor ősei is így helyettesítették a volgai bolgárok *dž-*-jét. A fejlődés során pedig a dentipalatális *s'-*ből a magyarban *sz-* származott, úgyhogy ilyen alapon megérthetjük az őstörök *j-* ~ magyar *sz-* megfelelést két török jövevényszavunkban.

⁴ Meg kell jegyeznem, hogy Gombocz a török jövevényszavaknak tárgyi csoportok szerinti egybeállításában szójegyzékének összes kétesnek jelzett egybevetéseit is hozza, de már minden kérdőjelet nélkül, ami semmi esetre sem helyeslehető.

⁵ Az előbb tárgyalt hibás etymológiák szellemében próbálta R. Nagy László — őstörök *j-* ~ m. *sz-* megfelelés feltevésével — *szárny* szavunkat magyarázni (MNy. XXX. 158). Ezen szavunk feltételezett török megfelelője azonban a török nyelvekben nem szárnyat, hanem lapockát jelent, „szárny” jelentése pedig egy nyelvben sincs. Hogy miért kelljen e szavunkra vonatkozólag a magyarban ilyen jelentésváltozást feltennünk, amikor a *szárny* kifogástalanul értelmezhető a *szár* szavunk deminutivumaként, azt igazán nem lehet belátni...

Török jövevényszavaink legnagyobb részében az őstörök szókezdő *j*- magyar megfelelőjeként azonban *gy*-t találunk. Gombocz szerint ezekben a szavakban a magyar *gy*- „natürlich“ csak bolgártörök *dž*-reflexé lehet. Ma ez a hanghelyettesítés tényleg természetesnek látszik; csakhogy a török jövevényszavakat illetőleg először is azt a kérdést kell felvetnünk, vajon a magyarban abban a korban egyáltalán volt-e már *gy*-s szókezdet. A magam részéről ezt nagyon is kétségesnek tartom, mert hiszen finnugor eredetű szavainkban a mai *gy*-s szókezdet általában korábbi *j*-s szókezdetből származott, megjegyezve azonban, hogy a *j* > *gy*- hangfejlődés czekben sem általános. De Gombocz feltevését valószínűtlenné teszi az a körülmény is, hogy *gy*-s szókezdetű török jövevényszavainknak egyáltalán nincs *cs*-s alakváltozásuk; pedig idegen *dž*-nek *tš*-vel való helyettesítése már csak azért is a legtermészetesebb lett volna, mert hiszen később is helyettesítettünk idegen *dž*-t *cs*-vel (példa lehet erre a *findzsa* szónak *fincsa* vagy a *handzsár*-nak *hancsár* változata), sőt szóbeliséjében ugor *d'ž*-nek is van *gy*-s változat mellett *cs*-s változata is (pl. az *agyardodik* ~ *acsardodik* szópárban).^{5/a} Ezek szerint az őstörök *j*-nek megfelelő magyar *gy*- török jövevényszavainkban semmiképp sem származhatik clyan török nyelvből, amelyben már *j* > *dž*- hangváltozás következett be.

Az előadottak szerint tehát arról lehetne csak szó, hogy az őstörök *j*-nek az átadó nyelvben esetleg már *d'*- felelt meg, és amint később a szláv jövevényszavak révén meghonosodott nyelvünkben a *c* és a *zs*, úgy meghonosodhatott korábban a török jövevényszavak révén a szókezdő *gy*- is. Ennek az elméletileg lehetséges feltevésnek azonban néhány körülmény ellenmondani látszik. Először is az, hogy török jövevényszavaink sorában a köznyelvi *gy*-s szókezdetnek a régi nyelvben és a népnyelvben több esetben *j*-s szókezdet felel meg. A következő szavakra vonatkozik ez: (?) *gyaláz*, *gyarló*, *gyárt*, *gyász*, *gyenge*.

Gombocz a magyar nyelv régi török jövevényszavairól szóló művének sem magyar, sem német kiadásában nem szól arról, hogy mikép értelmezendő ez a hangtörténeti jelenség, holott semmiképp sem mondható, hogy ez összhangban volna azzal az elmélettel, amelyet ő az őstörök *j*-magyar megfelelőire vonatkozólag kifejtett. Később egy cikkében a *gyárt*-féle -szavak egykori *j*- hangjáról oda nyilatkozott, hogy ez újabb *gy* > *j*-hangváltozás eredményének tekintendő (MNy. XII. 19). Erre nézve még Trócsányi Dezsőnek egyik cikkére is hivatkozott, aki szerinte bebizonyította, hogy ezekben a szavakban a magyarban *gy* > *j*-hangfejlődés következett be. Persze, ha Trócsányi cikkét el is olvassuk, hamarosan rá kell jönnünk, hogy abban a cikkben valami bizonyításról szó sincs;

^{5/a} Meg kell jegyeznem, hogy *j*- török nyelvekben az idegen szavak *dž*-jét szintén következetesen *tš*-vel helyettesítik (v. ö. Ramstedt, Kel. Szemle XV. 145).

Trócsányi ugyanis csak egyszerűen összeállította — elsősorban is Gombocz elmélete alapján — azoknak a magyar szavaknak a jegyzékét, amelyekben szerinte *gy- > j-* hangfejlődés következett volna be.^{5/b} Ehhez még a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Furcsa hangváltozás volna, amely a fgr. *jég, jut, játék, jön, jó* szavak kezdő hangját megkímélné, s következetesen csak a török jövevényszavakat válogatná ki“. Ebben a megjegyzésben az első hiba az, hogy a *j- > gy-* hangváltozás például a *gyalog* és *gyökér* szavaink tanúsága szerint bizony fgr. eredetű szavainkat sem kímélte meg, sőt nyugati nyelvjárásainkban a Gombocz emlegette finnugor származású szavainkat sem. Így persze vissza is fordíthatjuk Gombocz megjegyzését ilyenformán: Furcsa hangváltozás volna, amely a fgr. *gyalog* és *gyökér* szavak kezdő hangját megkímélné, s következetesen csak a török jövevényszavainkat válogatná ki.

Ha ebben a kérdésben a tényekhez tartjuk magunkat, akkor csak annyit mondhatunk, hogy a *j- > gy-* hangváltozás bizonyos szavainkban újabb keletű, más szavainkban pedig már réginek tekintendő. Ugyanis nemcsak bizonyos török jövevényszavaink szerepelnek már a régiségben is következetesen szókezdő *gy-*vel (amilyenek pl. *gyöngy, gyertya, gyertyán, gyűrű, gyümölcs*), hanem vannak olyan finnugor eredetű szavak is, amelyek a régiségben is következetesen szókezdő *gy-*vel íratnak, bár a *gy-*ezekben is finnugor szókezdő *j-*ből származott. Ezek szerint tehát a magyarban egy újabb és egy régibb keletű *j- > gy-* hangváltozásról beszélhetünk, amely hangváltozás sem a török, sem a finnugor eredetű szókészletünket nem kímélte bizony meg. Hogy sem az újabbkori, sem a régi *j- > gy-* hangváltozás nem mondható általánosnak, ez tény. De vajjon miért kellene valamely hangváltozásnak okvetlenül általánosnak lennie? Ilyen dogmát — azt hiszem — nem ismer a mai nyelvtudomány. Lehetségesnek tartom azonban, hogy egy bizonyos ómagyar nyelvjárásban a *j- > gy-* hangváltozás tényleg általános volt, s az a körülmény, hogy egyes szavak a köznyelvben is *gy* kezdetűek, csak nyelvjárási keveredés következményének volna tekintendő, ami természetesen azt is jelentené, hogy ma a nyugati nyelvjárás képviselné legtisztábban az egykori ómagyar *gy-s* nyelvjárást.

Az itt előadottakból az következik, hogy a *gy-s* szókezdetű török jövevényszavaink esetleg kivétel nélkül olyan török nyelvből származnak, amelyben az őstörök *j-s* szókezdet még változatlan alakban megvolt. Ez a feltevés azt is jelenti, hogy a finnugor szókezdő *j-* a magyarban talán párhuzamosan fejlődött török jövevényszavaink őstörök eredetű

^{5/b} Ezek között szerepel például a népi *juszél* „déli szél“ kifejezés is, amelynek t. i. van *gyuk-szél* alakja is; csak hogy persze ennél sem a *gy-s* alak az eredeti, mert hiszen ezen összetett szó első felében a szláv *jug* „dél“ szó rejtőzik.

szókezdő *j*- hangjával. Lehetséges volna azonban az a feltevés is, hogy azok a török jövevényszavaink, amelyek a magyarban már a nyelvemlékekben is *gy*-s szókezdettel szerepelnek, esetleg olyan török nyelvből származnak, amelyben már bekövetkezett a *j* > *d'*- hangfejlődés. Sőt arra lehetne gondolni — amint már említettük —, hogy ép ezen török jövevényszavak révén honosodott meg a szókezdő *gy*- a magyarban, s hogy innen terjedt át sporadikusan egyes *j*-s kezdetű finnugor szavainkra is. Bármennyire is lehetséges ez utóbbi feltevés, a tények vallomása alapján mégis valószínűbbnek látszik, hogy összes *gy*-s szókezdetű török jövevényszavaink *j*-s szókezdettel kerültek nyelvünkbe. Az őstörök és a finnugor *j*- magyar nyelvi fejleményeinek párhuzamossága ugyanis még továbbmenően is érvényesül. A finnugor szókezdő *j*-nek ugyanis a magyarban *j*-, *gy*- és *o*- (hiány) felel meg. Ugyanezek a hangok felelnek azonban meg török jövevényszavainkban is az őstörök szókezdő *j*-nek, vagyis a finnugor és az őstörök *j*- magyarnyelvi fejleményei teljesen megegyeznek egymással. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy az őstörök *j*- magyarnyelvi megfelelései is igen nagy valószínűség szerint magyarnyelvi fejleményeknek tekinthetők. Gombocz jegyzékében is szerepel t. i. két török jövevényszavunk, amelyekben ugyancsak *o* felel meg az őstörök szókezdő *j*-nek. Ez a két szavunk: *ir* és *iró* „Buttermilch“ (v. ö. pl. m. *ir* ~ oszm. *jaz* ~ csuv. *s'j'r*). E két, az elmélet számára kellemetlen szónak a tanúságát Gombocz úgy háritotta el, hogy egyszerűen kinevezett ócsuvasnak egy **yr*- betűkapcsolatot. Persze valami *ja* > *y*- hangfejlődés semmiféle török nyelvből sem mutatható ki; ezzel azonban Gombocz már vajmi keveset gondolt, de még abban sem látott magyarázatára nehézséget, hogy a kicsillagozott ócsuvas szóalak még a tényleg meglévő újcsuvas szóalakokkal is ellenmondásban áll, amennyiben a mai csuvas *s'j'r*- szabályszerűen megfelel a köztörök *jaz*- alapján feltehető bolgártörök **jar*- vagy esetleg **jyr*- szóalaknak. De hát a nyelvészeti formalizmus gyakorlata szerint: formalia sunt realia...

Gombocznak az *ir* és *iró* szavakra vonatkozó magyarázata ez esetben — úgy látszik — egyeseket még a hívek közül is kissé gondolkodóba ejtett. Ligeti például így nyilatkozik róla: „Még érdekesebb (!) a csak két példával igazolható vokalikus szókezdet az őstör. *j*-vel szemben“ (NyK. XLIX. 215). [A „még érdekesebb“ kifejezésnek pesti nyelvészeinknek — de csakis egymás elméleteire vonatkozó — finomkodó nyelvében körülbelül az az értelme: „Gombocznak e két szóra vonatkozó magyarázatát nagyon is kétes értékűnek tartom!“]. — Hát bizony ez a két „érdekes“ példa halomba dönti azt az elméletet, hogy abban a török nyelvben, amelyből a magyar nyelv régi török jövevényszavainak javarésze származik, a magyar-török érintkezés korában az őstörök *j*- már *dž*-nek hangzott volna. A mai magyar *ir* szóalak ugyanis a feltehető török **jar*- szóalaknak egé-

szen szabályszerű fejleménye: a **jar*-ból azután az Árpád-kor elején szabályszerűen **jor* származott volna; abból pedig a középmagyar nyelv korában *ir*, épúgy mint az ómagyar *jorg*- ige-tőből *irg*- vagy a *jonkább*-ból *inkább*. Meg kell azonban jegyeznem, hogy annak sem volna semmi nehézsége, ha a magyarra nézve az *ir* szó csuvas és mongol alakjára való tekintettel esetleg ómagyar **jir* szóalakot tennénk fel. — Ugyanígy magyarázandó *iró* szavunk is, amely t. i. a bask. és tatár *jaz*- „buttern” igével vethető egybe. Az utóbbi esetben azonban nemcsak okoskodás után állapíthatjuk meg, hogy a fenti szó még a volgai bolgártörökök nyelvében is *j*-s kezdetű volt, hanem erre egy adatot is idézhetünk. Emellett tanuskodik t. i. a cseremiszi *jára* 'Buttermilch' szó (v. ö. BTL. 88), amelyet a cseremiszek még a csuvasok bolgártörök őseinek a nyelvéből vehettek át.

Az *ir*. és *iró* szavainkon kívül még egy *i*-s kezdetű szavunk van, amely *j*-s kezdetű török szóval vethető egybe. Ez az *ivik* „érik, puhul, levesedik” ige, amely egybevethető csag., tar. *ibi*-, al. tel. *jibi*-, *d'ibi*-, kaz. *jeb*-, bask. *jebe*- ige-tővekkel, amelyeknek a jelentése („nass werden, im Wasser weich werden”) is körülbelül megfelel a magyar szó jelentésének. Gombo cz ezt az egybevetést azzal a megjegyzéssel vetette el (MNy. III. 223), hogy a magyarban *gy*-s szókezdetet várnánk. Az előadottak szerint az egybevetés elutasításának ez az indokolása semmiesetre sem tekinthető helytállónak. De ugyanígy *gy*-s szókezdetet várna Gombo cz a *jargal* > *nyargal* ige esetében is, ha t. i. ezt oszm., csag., bar. *joryala* „im Pass gehen” igével akarnók egybevetni: az egybevetésnek a török *j*-magyar *j* > *ny*- megfelelés semmikép sem lehet ez esetben sem akadály.

Ha a felhozottak ellenére is azon az állásponton akarunk lenni, hogy török jövevényszavaink közül azok, amelyeknél a *gy*-s szókezdet már réginek tekintendő, szókezdő *gy*-vel kerültek a magyarba (arról természetesen szó sem lehet, hogy a magyar *gy*- ezekben török *dž*-ből származott volna), akkor sem kell arra gondolnunk, hogy a *d'*-s szókezdetű török nyelv más nyelv lett volna, mint a *j*-s szókezdetű, mert hiszen a *d'*-s és *j*-s szókezdet nyelvjárási sajátosságként ép úgy meg lehetett egyszerre az átadó nyelvben, mint ahogy például a magyarban is egymás mellett van meg a *jön* és a *gyün*. — Ebben a kérdésben világosabban majd csak talán akkor fogunk látni, ha rendszeresen megvizsgáljuk összes *gy*-s szavainkat; erre a vizsgálatra azonban ez alkalommal nem vállalkozhatom... De igenis szükségesnek tartom azt, hogy részletesebben vizsgáljuk meg még néhány az őstörök szókezdő *j*-vel kapcsolatba hozott „érdekes” szómagyarázatot.

A finnugor szókezdő *s'*-nek a magyarban néhány esetben nemcsak sz-, hanem *s*- is megfelel (pl. *disznó*-szőgy és *sül*, *szemölcs* és *sümölcs*, *sömör*). Gombo cz feltevése szerint ezek a kettősségek ómagyar nyelvjárási eltérésekkel volnának magyarázhatók, vagyis szerinte lett volna olyan ómagyar nyelvjárás, amelyben a finnugor *s'*-ből nem sz-, hanem *s*

fejlődött volna. Nézetem szerint e sporadikusan előforduló, a rendőstől eltérő hangfejlődés megmagyarázásához ilyen feltevésre nincs szükség. A magyarban ugyanis a dentális spiránsokból több esetben affrikáta fejlődött szókezdeti helyzetben, még a legújabb korban is (pl. *cibar.*). Ennek a jelenségnek okát nem ismerem, de az kétségtelen, hogy fonetikai oka van. Ezért talán nem túlságosan merész annak a feltevése, hogy ehhez hasonló fejlődés egyes magában álló esetekben a finnugor *s'*-hangnál is előfordulhatott, aminek eredményeképp néha *s' > t's'* hangváltozás következhetett be egyes jelentésileg izolálódott származékokban. Mivel pedig a finnugor szókezdő *t's'*-nek a magyarban *s*- és *cs*- felel meg, az előadottak alapján egyes magában álló esetekben a finnugor szókezdő *s'*-nek is felelhet meg *t's'*-n keresztül *cs* és *s* is a magyarban. Mivel pedig, amint láttuk, a magyarban egy bizonyos török nyelv *j > (d)ž*-hangját egy bizonyos korban *s'*-vel helyettesítették; ezért elméletileg lehetségesnek tartjuk azt is, hogy az őstörök *j*-nek egyes magában álló esetekben *s*- vagy *cs*- felelhet meg a magyarban. Gombocz jegyzékében tényleg találunk két olyan *s*-kezdetű magyar szót, amelyek állítólag az őstörök *j*-fejléményeit feltüntető török szavakkal tartoznak össze. Ezekben tehát a mai magyar szókezdő *s*-hang elméletileg ugyanolyan módon jöhetett volna létre, mint a fentebb említett finnugor eredetű szavaink *s*-es variánsaiban, ha t. i. a magyar *sarló* és *süveg* szavaink valóban azokkal a török szavakkal tartoznának össze, amelyekkel őket Gombocz Gyarmathi, illetve Munkácsi nyomán egybevetettük. — A csuvasban van ugyan egy „sarló” jelentésű *s'urła* szó és a török nyelvekben is van egy „hasít” jelentésű *jar-* ige, de már valami *-la* képző nem ismeretes egy török nyelvből sem, emellett még jelentési szempontból sem meggyőző ez a szómagyarázat; arról nem is szólva, hogy a török nyelvekben a *sarló*t másképp nevezik. Lehet azonban, hogy a magyar és a csuvas szó ennek ellenére is összetartoznak, de nem török, hanem finnugor alapján, mert hiszen a csuvas szóval egybevethető szó a permii nyelvekben és a cseremiszen is van. Azt pedig tudjuk, hogy a „sarló” már az anyaninói korban is ismeretes volt a Volga mellékén. — A *süveg* szó Munkácsi-féle törökös magyarázatát pedig még Gombocz is kétes értékűnek mondja, mert hiszen ez a magyarázat a török intervokális *-l-* hangnak semmivel sem indokolható eltűnését tételezi fel.

Az előadottak szerint tehát nincs olyan magyar szó, amelyben a feltételezhető őstörök *j*-nek a magyarban *s*-felelne meg.

Nagyon kalandos nyelvészeti fejtegetések kapcsolódnak *dísznő < gyísznő* szavunkhoz is. Ezt az EtSz. szintén olyan bolg.-tör. szóátvételeként mondja, amelynek szókezdő mássalhangzója őstörök *j*-ből származott volna. Török jövevényszónak mondja — de más megokolással és megkérdőjelezve — e szavunkat a BTL. is. A kérdőjelre csakugyan nagyon is szükség volt ennél a szómagyarázatnál; azt kellene ugyanis feltennünk a

magyar *disznó* szó ócsuvas etymológiája érdekében, hogy a csuvas *sjsna* szó sporadikus $t > s$ hangváltozással korábbi **tjśnay* alakból származott volna. Kérdőjellel valószínűleg azért látta szükségesnek Gombocz ezt a szómagyarázatot ellátni, mert a magyar szó *gy-*s kezdetére még ilyen erőszakolt feltevések mellett sem talált elfogadható magyarázatot, ami egyébként nem is csodálni való. Közben valószínűleg maga is belátta, hogy ez a magyarázat elfogadhatatlan. Ezért az EtSz.-ban erre a BTL-beli magyarázatra még csak célzás sem történik, de azért a magyar szó még mindig bolg.-tör. eredetűnek van mondva, de most már aztán hitelesen kérdőjel nélkül; természetesen még mindig a csuvas *sjsna* jogcímén. Erről ugyanis most már azt tették fel az EtSz. szerkesztői, hogy korábbi **sjsna*-ból származott. A csuvas szó t. i. megvan a cseremiszből is; a négy cseremisz szóvariáns között pedig véletlenül van egy *sösna* variáns is (a többi: *sösna*, *sisna*, *sasna*), amely nyilván a *s*-hang palatalizációjával *sösna*-ból származott. Az EtSz. szerkesztői számára ez a cseremisz *sösna* variáns már teljesen elég volt arra, hogy ennek alapján ezúttal csuvas **šisna* ősalakot tegyenek fel, amelyet azután a neovámbérista nyelvészeti formalizmus gyakorlata szerint most már minden habozás nélkül őstörök **jysnak* v. **jasnak* ősalakból származtathattak le. Hogy hasonló $s' > s$ hangváltozásra a csuvasban példa nincs és hogy a szerencsésen kikalkulált őstörök szónak semmiféle nyelvben nyoma nincs, mindezzel tudós etymológusaink vajmi keveset törődtek. De még csak azzal sem gondoltak, hogy a feltételezett őstörök szóalakot valamiképp értelmileg meg is magyarázzák. De minek is szómagyarázatnál az értelmet erőszakolni: a nyelvészeti formalizmus számára a lényeg a forma; a fények pedig igazán mellékesek, ha formái tekintetben valamely törökös szómagyarázat csak némileg is elfogadhatónak látszik... Végre is egy hagyományokkal bíró szép török etymológiát csak nem lehet elejteni az átkos pozitivisták tényei kedvéért!

Teljességgel azonban mi sem tartjuk lehetetlennek, hogy a csuvas *sjsna* és a magyar *gyisznó* $> disznó$ valamiképp összefüggenek egymással, de nem török, hanem finnugor alapon... A csuvas szó emlékeztethet bennünket a *disznó*-nak több indogermán nyelvben előforduló nevére (ófn. *sū*, lat. *sus*, avest. *hu* stb.). Ennek az elnevezésnek eredetére rávilágít a *disznó*-nak óind. *sū-kara* neve, amelynek t. i. a jelentése „*sū*-csináló”; ez tehát arra mutat, hogy a *disznó*-nak elnevezése a többi indogermán nyelvben is az állat hangjának utánzásából származott. Gyanításom szerint hasonló eredetű lehet a csuvas *sjsna* is. A névben lévő *n*-t a finnugor mozzanatos képzőnek foghatjuk fel, a szóvégi *a*-t pedig a finnugor *-k ~ -γ* deverbális képző fejleményének. Ezek szerint a szó jelentése annyi volna mint „szuszszanó”. [Tudnunk kell, hogy a *disznó*-csontok már az anyaninói és pianoberi kultúra emlékei között is előfordulnak]. Amennyiben a magyar szó-

kezdő *gy-* a finnugor szókezdő *s*-szel kapcsolatba volna hozható, a magyar *dísznő* szót így is értelmezhetnénk.

Erre van is lehetőség. Ugyanis a finnugor szókezdő *s-* és *š* már az ugor korban egybeestek, mert e két hang ugor nyelvi fejleményei egyformák; de ugyanazokat a megfeleléseket találjuk a finnugor szóbelseji *s*-re nézve is. Az obi ugor nyelvekben ezeknek a hangoknak *l*, *t* és *j* felel meg, a magyarban pedig hiány. Kizártnak tekinthető azonban, hogy a magyarban a finnugor alveoláris *s* megfeleléseként megállapítható hiánynak hangtörténeti előzményei azon hangok valamelyike lett volna, amely hangok az obi ugor nyelvekben felelnek meg a finnugor alveoláris *s*-nek és *š*-nek: a szókezdő *t* és *l* ugyanis a magyarban mindig megmaradt, a finnugor szókezdő *j* pedig csak kevés esetben tűnt el (többnyire *j*-t és *gy*-t találunk a helyén). Véleményem szerint a finnugor *s* és *š* *h*-n keresztül tűnhetett el a magyarban. Erre nézve fel lehet hozni, hogy az *s* > *h*, vagy az *š* > *h* hangváltozására (valamint a szókezdő *h* eltűnésére) sok nyelvben van példa (pl. az iráiban, görögben, finnben), tehát ennek a hangváltozásnak tisztán csak fonetikai okai lehetnek, vagyis az *s* képzésénél előforduló rés alakjának feltehető fokozatos átalakulásával hozható az alveoláris *s* hang megváltozása kapcsolatba; ilyenformán: *s* > *χ* > *h* > *0* (hiány). Ez a magyarázat igazolható például *méh* szavunkkal is. Ebben a szóban ugyanis a magyar *-h-* finnugor *-kš-* hangkapcsolat fejleménye, ami csak korábbi *-kχ-* > *-χ-* fejlődési fokozat feltevésével magyarázható; a *kχ-* > *-χ-* fokozatok pedig felteendők azoknál a *h*-val kezdődő szavainknál is, amelyeknél a mai szókezdő *h-* finnugor veláris *k*-ból származott. — Az előadott elmélet helyességét igazolni látszik az a körülmény is, hogy néhány idetartozó szavunkat a legrégebb emlékekben tényleg szókezdő *h*-val írják; így például az *ér* és az *erdő* szavainkat (Etsz.), ami arra mutat, hogy a finnugor szókezdő alveoláris réshangoknak megfelelő *h-* a magyarban körülbelül a *χ* > *h-* hangváltozással egy időben tűnt el, de — úgy látszik — nem az egész magyar nyelvterületen egyszerre.

A nyelvészek feltevése szerint a finnugor szókezdő alveoláris *s-* az ugor nyelvekben bizonyos esetekben zöngéssé is változott, vagyis *z-* lett belőle. Ugyanazon hangképzési tendencia fennforgása esetén a *z*-ből a magyarban *γ* > *j* > *gy* > *d-* származhatott volna. Erre a lehetséges hangfejlődésre hozhatnánk fel példakép *dísznő* szavunkat, ha t. i. tényleg van kapcsolat a m. *dísznő* és a csuvas *šišna* között.

3. A török dentális spiránsok és affrikáták megfelelései

Mindabból, amit az előző fejezetben az őstörök *j* ~ *m*. sz. megfelelésre, előadtunk, az következik, hogy a mai magyar szókezdő alveoláris

sz- finnugor eredetű szavainkban a török-magyar érintkezés korában még s'-nek hangzott.

A mai magyar szóbelseji és szóvégi -sz- is többnyire dentipalatális s'-ből származott finnugor eredetű szókincsünkben. Magánhangzók közötti helyzetben azonban a mai -sz- néhány esetben a finnugor alveoláris -s-ből származik (a finnugor alveoláris s-nek ugyanis rendszeren hiány felel meg a magyarban). Nem lehetetlen, hogy az ilyen helyzetben a finnugor alveoláris s változatlanul megmaradt, de talán mégis valószínűbb, hogy az intervokális alveoláris s még az általános és szabályszerű s > 0 hangfejlődés bekövetkezése előtt palatális (?) magánhangzók között (sajnos csak kevés példa van) palatalizálódott; ez utóbbi esetben a finnugor alveoláris s a hangfejlődés szempontjából egybeesett volna a finnugor s'-sel. — Mivel pedig a török alveoláris s-nek a magyarban minden helyzetben általában sz felel meg, a felhozottakból az következik, hogy eredetileg a szókezdetben kétségtelenül,⁶ a szó belsejében pedig esetlegesen dentipalatális s'-sel helyettesítették a magyarok a török jövevényszavakban az alveoláris s-t. [Az ilyen dentipalatális s'-ből azután szabályszerűen a mai alveoláris sz fejlődhetett]. — Persze előfordul — amint már említettük — az is, hogy az új hangok valamely nyelvben idegen ráhatással kapcsolatban honosodnak meg; ha t. i. az idegen nyelvi ráhatás jelentősebb. Nem lehetetlen tehát, hogy ép a török jövevényszavak révén lett használataossá nyelvünkben az alveoláris s (= sz) is; esetleg arra is gondolhatunk, hogy ép ennek az idegen hangnak a meghonosodása váltotta ki a s' > sz hangváltozást is. Sőt talán — amint az előző fejezetben kifejtettük — a szókezdő gy- is ugyancsak török nyelvi hatás révén vert gyökeret a magyarban.

Egyes esetekben a köztörök nyelvek szókezdő s hangjának a magyarban ű felel meg. Ilyenkor azonban nem a magyarban kövekezett be valami s' > ű hangváltozás, mert az idetartozó szavaink mongol és csuvas megfelelőiben szintén ű hangot találunk. Legegyszerűbb azt volna feltenni, hogy a magyarok már ű-sel vették át a megfelelő török szavakat. Csakhogy úgy látszik, a magyarban a török-magyar érintkezés korában még egyáltalában ismeretlen volt az alveoláris ű; szóbelsejében, illetve szóvégeben ugyanis a török ű-nek már következetesen cs felel meg a *bucsu*, *bölcső*, *gyümölcs* és (?) *olcsó* szavainkban, ami arra mutat, hogy ezekben az esetekben hanghelyettesítés történt a magyarban. [Legyen szabad emlékeztetnem arra, hogy a finnugor alveoláris ű már az ugor

⁶ A szokatlan helyzetben előforduló hangot idegen szavakban — ha más helyzetben meg is van az átvéő nyelvben — helyettesíteni szokták a beszélők. A régi bajorban például a *b*; *z*. s szóbelsejében előfordult ugyan, ennek ellenére szókezdeti helyzetben idegen eredetű nevek tanúsága szerint az említett hangokat mégis *v*-vel, *kh*-val, illetve *ts*-vel helyettesítették.

korban egybeesett a finnugor alveoláris *s*-szei, aminek következtében a magyarban hiány felel meg a finnugor alveoláris *š* hangnak is.]

Abból a körülményből, hogy a magyar-török érintkezés korában a magyarban szóbeliséjében még nem volt meg az alveoláris *š* hang, természetesen még nem következik, hogy szókezdeti helyzetben nem lett volna meg. Azonban már eleve is valószínűbb, hogy ez utóbbi helyzetben is csak későbbben fejlődött ki. Mivel pedig a bolgár-török szókezdő *š*-nek ma *s*-felel meg a magyarban (vagyis az a hang, amely a török-magyar érintkezés korában valószínűleg még nem volt meg nyelvünkben), nyilvánvaló, hogy a török *š*-t a régi magyarok olyan hanggal helyettesítették, amelyből később szókezdeti helyzetben a mai *š*-fejlődött. Ez a helyettesítő hang csakis a kakuminális *tš* lehetett, amely hang t. i. az ősmagyar nyelv hangrendszerében elméletileg feltehető hangok közül hangszínére nézve a legjobban hasonlított az alveoláris *š*-hez, amint később az is fejlődött belőle. — Finnugor eredetű szókincsünkben ugyanis a mai magyar szókezdő *š* hang elsősorban is a finnugor kakuminális *tš* fejleményének tekinthető. Van ugyan néhány szavunk, amelyekben a mai szókezdő *s*-a finnugor szókezdő dentipalatális *t's*-ből vagy *t'š*-ből származott, valószínűleg azonban olyanformán, hogy az említett dentipalatális hangok már a török-magyar érintkezés után bizonyos ősmagyar nyelvjárásokban egybeestek a kakuminális *tš*-vel és így *š*-származott belőlük, míg az ősmagyar-kori nyelvi közösség nagyobb részében cs fejlődött a feltételezendő dentipalatális affrikátákból.

A szóbeliséjében előforduló *-s*- (= *š*) finnugor eredetű szókincsünkben a finnugor *-šk-* hangkapcsolatból származott.⁷ A mai magyar szóbelsei és szóvégi *s* [= *š*] finnugor származású szótöveinkben ezek szerint ugyancsak eredetű, mint a mai német *sch*, amely t. i. szintén ófelnémetkori *šk*-ből származott. Hogy az említett ófelnémetkori hangkapcsolat és a mai német hang között az átmenet az *šx* hangkapcsolat volt, azt az *sch* írásmód ma is tanúsítja; valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy az *-šk-* hangkapcsolat és a belőle fejlődött *-š-* hang között átmenetként a magyarban is *-šx-* hangkapcsolat szerepelt. Hogy azonban az *-šk-* > *-šx-* > *-š-* fejlődés a magyar-török érintkezés idején még nem fejeződött be, azt legvilágosabban török jövevényszavaink tanúsítják, amelyekben ugyanis — amint már említettük — a török szóbelseji *š*-nek következetesen *cs* felel meg, ami arra mutat, hogy a török szóbelseji *š*-t a magyarok *cs*-vel, illetve esetleg annak előzményével helyettesítették. Kakuminális *tš*-vel szóbeliséjében azért nem helyettesíthették a török *š*-t; mert a kakuminális *tš*-eredetileg csak szókezdetben fordulhatott elő.

⁷ Bizonyos *t* végződésű igék felszólító módjában előforduló *š* hang a török-magyar érintkezés korában természetesen még nem lehetett meg.

Az előző bekezdésben foglaltak nemcsak azt bizonyítják, hogy a magyar-török érintkezés korában az *š* hang szóbelsei helyzetben nem volt még meg a magyarban, hanem azt is, hogy egy bizonyos hangkapcsolatban a finnugorkori *s'* még kétségtelenül *s'*-nek hangzott, ami ez oldalról is valószínűvé teszi azt a más előzményekre alapított feltevésünket, hogy a finnugorkori dentipalatális *s'* a török-magyar érintkezés korában még minden helyzetben megvolt.

A magyarban azonban szóvégi helyzetben más finnugorkori hangkapcsolatból származó *-š* is van. Kérdés tehát, hogy ennek a más eredetű mai szóvégi *-š* hangnak a helyén milyen hang szerepelhetett a magyarban a magyar-török érintkezés korában. A rokon nyelvek azt tanúsítják ugyanis, hogy a magyar denominális *-s* képző finnugor *-ks* képzőből származott. Hogy azonban a török-magyar érintkezés korában az *š* hang a magyarban szóvégi helyzetben is ismeretlen volt, az némileg már az előző kikezdésben felhozottakból is következik: de meg különösen világosan *gyümölcs* szavunk tanúsítja ezt, amennyiben a magyar szóvégi *-cs* e szavunkban szintén török *-š*-nek felel meg. Ebből az is következik, hogy a mai magyar denominális *-s* a török-magyar érintkezések korában még nem hangzott *š*-nek, sőt az is bizonyosnak vehető, hogy ebben a korban már *-ks*-nek sem ejtették. A kérdés tehát számunkra az, hogy melyik lehetett az az átmeneti hang, amelyből később *-s* fejlődött. Erre nézve útbaigazíthat bennünket az a körülmény, hogy a magyar denominális *-s*-nek van *-cs* variánsa is. Vagyis olyan hang lehetett csak az átmeneti hang a finnugor *-ks* és a mai m. *-s* között, amelyből a magyarban nemcsak *s*, hanem *cs* is származhatott. Nem nehéz megmondani, hogy melyik hang lehetett ez, mert hiszen minden kézikönyvben megtalálható, hogy a felteendő finnugor *t's'*-nek vagy *t'š'*-nek a magyarban részint *cs*, részint pedig *s* felel meg szókezdeti helyzetben. A felteendő *-ks > t's'* hangváltozás megmagyarázása ezek szerint nagyon egyszerű: nem történt más, minthogy a *-ks* palatalizálódott, vagyis *k's'*-n keresztül *t's'* fejlődött belőle. Ennek a palatalizációnak azonban a denominális *-ks* képzőnél nagyon korán kellett már bekövetkeznie, mindenesetre még a *s > x* hangváltozás bekövetkezése előtt, mert különben a finnugor *-ks*-nek itt is, amint a *méh* szónál láttuk, ma a magyarban *-h* felelne meg. A *t's'*-ből valószínűleg csak a 10. század folyamán fejlődött részint a mai *cs*, részint a mai *s*. Konstantinos Porph.-nál ugyanis azok a nevek, amelyek későbbi magyarországi emlékekben már *s*-sel szerepelnek, még következetesen *τš*-vel vannak írva (pl. m. *Almus* ~ (Σ)αλμοὺτςης): görögök *τš*-vel az idegen *č*-t szokták jelölni.

A felhozottakból tehát az következik, hogy a magyarban szóbelsejében azért találunk *cs*-t az őstörök *-š*- helyén, mert a magyarok a szóbelsei *š*-t *t's'*-vel helyettesítették. Mivel pedig a *t's'*-ből a magyarban

— amint már említettük — *š* is fejlődhetett, az őstörök szóbelsei *š*-nek a magyarban *š* is felelhet meg. Tehát nem tekinthetők kétségtelenül honfoglalás utáni átvételeknek azon szavaink és neveink, amelyekben az őstörök szóbelsei *š* helyén a magyarban is *š*-et találunk. Ezek szerint a „kánya” jelentésű *bese* szó esetleg egyidős nyelvünkben a *bölcsö* szóval, de ugyanez vonatkozik az *Ákos* (< tör. *akkuš*) és a *Tas* (< tör. *taš*) személynévekre is. Persze a tör. *-š* > m. *-s*- megfelelés már nem tanúsíthatja teljes bizonyossággal, hogy az idetartozó szavak, illetve nevek már a honfoglalás előtt kerültek nyelvünkbe; a tör. *-š* ~ m. *-cs*- megfelelés esetében t. i. erre nézve kétség nem foroghat fenn.

A *t's'* > *cs* fejlődés könnyen érthető, de a *t's'* > *š* hangváltozás már nem annyira magától értetődő. Valószínűleg nem közvetlenül származott a *t's'*-ből *š*, hanem először *t's'* > *tš* hangváltozás következett be, vagyis a dentipalatális *č* vagy *č̣* minden helyzetben, vagyis szókezdetben és szóbelsejében egyaránt egybeesett a kakuminális *č̣*-vel. Ezután következhetett csak be a *tš* > *š* hangváltozás, aminek eredményeképp ma a régi dentipalatális *t's'* helyén is gyakran *s*-t találunk a magyarban. A *č* > *č̣* > *š* hangváltozás megfigyelésem szerint nem általánosan következett be bizonyos hangtani helyzetekben; azért arra kell gondolnunk, hogy ez a hangváltozás csak egy bizonyos ómagyar nyelvjárásra volt jellemző.

Bizonyos ómagyar nyelvjárási sajátosságokra már Gombocz is következtetett. De amint láttuk, az őstörök szókezdő *j*-nek a finnugor szókezdő *j*-hez kapcsolódó magyarnyelvi fejleményei is lehetőséget adnak arra a feltevésre, hogy már az ómagyar nyelvben is voltak bizonyos nyelvjárási sajátosságok, amelyek azután keveredtek, mert hisz a forrásokból ismert magyar nyelvben a különböző irányú fejlődések eredményei egymás mellett párhuzamosan, a szókincsben és formáusokban, mind megvannak. Ez arra mutat, hogy a forrásokból ismert magyar nyelv már bizonyos nyelvjárási sajátosságok keveredését, illetve kiegyenlítődéset tünteti fel. Nyelvjárások keveredésére különösen sok alkalom lehetett a régi magyar törzsi szervezet felbomlása, helyesebben felbomlasztása korában, vagyis Géza fejedelem idejében. — Semmiesetre sem véletlen az, hogy az egész ország tele van különböző, magyar törzsnévi eredetű helynevekkel. Mivel pedig ilyenek általában a királyi birtokokon fordulnak elő, nyilvánvaló, hogy a régi törzsek szétszórásában főrésze a királyi hatalomnak volt, mert hisz eredetileg az egyes törzsekhez tartozó nemzetségek egy bizonyos területet szálltak meg. Hogy pedig a törzsi szervezet korában az ómagyarban nyelvjárások alakultak ki, annak főoka a kabar törzsek elmagyarosodásában kereshető: ismeretes, hogy új nyelvjárások, sőt nyelvek kialakulásának egyik gyakori oka volt, hogy egy népcsoport

a sajátmaga artikulációjával, tehát tökéletlenül sajátította el egy másik népcsoportnak a nyelvét...

Az előadottak tulajdonképpen már magyarázatát adják annak, hogy az őstörök *č*-nek — minden nyelvi sajátosságot keresztezve — miért felel meg hol *cs*, hol pedig *s* török jövevényszavainkban, szókezdetben és szóbelsejében egyaránt. Ezzel a szeszélyes megfeleléssel Gombocz semmit sem tudott kezdeni, Vámbéry epigónjai természetesen még kevesebbet. De még csak becsületesen nem is csodálkoztak azon a furcsaságon, hogy a török *š*-nek szóbelsejében *cs* felel meg a magyarban, a török *cs*-nek pedig helyül-közzel *s*. A csuvasban ugyan ma *s'* az őstörök *č* folytatása, azonban — amint az előző fejezetben kifejtettük — a csuvas *s'*-nek semmi esetre sem felelhetne meg *s* a magyarban, hanem csakis *sz*. Ezért Gombocz is teljesen tanácstalanul konstruálta a felteendő ócsuvas szóalakokat, amelyekből t. i. megfelelő magyar szavainkat leszármaztatni lehetett volna. A BTL szótári részében például az *s*-es magyar szavakat *č*-s ócsuvas alakokból származtatta (pl. m. *sereg* < ócsuv. **čärik*, m. *bors* < ócsuv. **burč* stb.). A hangmegfelelésekről szóló összefoglalásban pedig már annak a felfogásának adott kifejezést, hogy a csuvas és magyar érintkezések idején az ócsuvasban a *č* > *s'* hangváltozás talán még nem ment végbe az összes nyelvjárásokban vagy pedig nem minden hangtani helyzetben. Hogy pedig a magyar *s-s* megfeleléshez eljuthasson, feltette, hogy az őstörök *č*-ből a csuvasban *š*-n keresztül lett a mai *s*. Ezen feltevésnek megfelelően a *bors*-nak török őstét az EtSz.-ban már „bolg.-tör.“ **burš* alakban jelölte meg, a *besenyő* népnévről azonban még itt is azt tanította, hogy „az átvett alak **bäčünäy* lehetett“. De a *cs* -s szókezdetű török jövevényszavainkat az EtSz. már nem „bolg.-tör.“, hanem csak „tör.“ eredetűeknek jelzi. Ha az EtSz. tovább halad Gombocz hagyományai nyomán, akkor nem tudom majd milyen eredetűnek fogja mondani például *szücs* szavunkat: az eddigiek alapján ugyanis az elejét „bolg.-tör.“-nek, a végét „tör“-nek kellene majd jelezni...

Az előadottak szerint az őstörök *č* magyar megfelelései ép úgy magyar fejleményeknek tekintendők, amint jórészt azok voltak az őstörök *j*-nek magyar nyelvi megfelelései is jövevényszavainkban. Ez azt is jelenti számunkra, hogy az őstörök *č*-nek magyar nyelvi megfelelései semmiféle következtetéseket nem tesznek számunkra lehetővé az átadó nyelv sajátosságait illetően.

4. Az őstörök zárhangok magyar megfelelői

Az őstörökben egy zöngés és két zöngétlen zárhang fordulhatott elő szókezdetben, úgymint *b*, továbbá *t* és *k*. — A finnugor nyelvek hangrendszerében eredetileg csak zöngétlen zárhangok voltak. A zöngés zárhangok csak nazális mássalhangzó után fejlődtek ki. Ilyen helyzetben azonban a

zárhang előtti nazális bizonyos nyelvekben már korán eltűnt, nyilván az előtte álló magánhangzó nazalizálódása révén. Így tehát már az ősmagyarban is kétségtelenül voltak szóbelsejében szótagkezdő helyzetben már jóval a török-magyar érintkezések előtt is zöngés mássalhangzók. Sőt a zöngés zárhangok előtt felteendő nazalizált magánhangzók is elvesztették ebben a korban már orrhangú ejtésüket a magyarban; a török eredetű szavainkban ugyanis a zárhangok előtti nazális mássalhangzó nem tűnt el, mint finnugor eredetű szavainkban (megmaradt például a *kender* szóban). — Hangtani tekintetben talán ez a folyamat különbözteti meg leginkább az ősmagyar nyelvet az obi ugor nyelvektől, ahol a zárhangok előtt a nazális mássalhangzó ma is megvan (pl. magyar *lúd* ~ vog. *lunt*). — Azonban ugyanaz a hangfejlődés, mint a magyarban bekövetkezett a permi nyelvekben is, sőt ez a két párhuzamos hangtörténeti jelenség talán nem is független egymástól.

Kétségtelen tehát, hogy a magyarban a magyar-török érintkezések korában szóbelsejében volt már *b*. Ebből azonban természetesen még nem következik, hogy szókezdetben is már előfordult volna ez a hang. Úgy látszik azonban, meglétét szókezdeti helyzetben is fel kell már tételeznünk az ősmagyarra nézve, mert különben a török szókezdő *b*-t kétségtelenül valami más hanggal, például dentilabiális *v*-vel vagy esetleg bilabiális *w*-vel, vagy talán *p*-vel helyettesítették volna.⁸ — Tényleg akad több magyar *b*-vel kezdődő szó, amelyet más finnugor nyelvek *p*-vel kezdődő szavaival szokás egybevetni. A török *b*-vel kezdődő jövevényszavak pedig azt tanúsítják, hogy a magyarban már a török-magyar érintkezés előtt tényleg bekövetkeztetett bizonyos esetekben a *p* > *b* hangváltozás.

*

A finnugor szókezdő *p*-nek a magyarban, amint ismeretes, többnyire *f*- felel meg. A *p* > *f* hangváltozás azonban semmiesetre sem máról holnapra következett be, hanem ez sokáig tartó fejlődés eredménye. Az első és legfontosabb mozzanat ebben az irányban a *p*-nek aspirált ejtése volt. Az aspirált ejtés az erősségi hangsúly következménye lehet csupán. Az új dinamikus hangsúlyozási mód volt a *p* > *f* hangváltozásnak az előidézője a germán nyelvekben is. Az erősségi hangsúlynak a meghonosodását a germán ősnyelvben általában annak szokás tulajdonítani, hogy egy nem indogermán nyelvet beszélő nép vette át a maga hangsúlyozási módján egy indogermán — tehát kötetlen és zenei hangsúlyo-

⁸ A mai csuvasok finnugor nyelvű ősei is *p*-vel helyettesítették a volgai bolgár-török nyelv szókezdő *b*-jét, amikor ezt a nyelvet átvették: a csuvasban ugyanis az őstörök *b*- helyén következetesen *p*-t találunk — A bajorok pedig dentilabiális *v*-vel, majd bilabiális *w*-vel helyettesítették a szókezdő *b*-t szláv helynevekben (a szóbelsejében a XI. század közepétől kezdve a bajorban is előfordulhatott már a *b*-).

zású — nyelvet beszélő népnek a nyelvét. Az explozivák aspirált ejtése az ősmagyarban, illetve már az őssugorban is — hisz ennek a nyomai a mai obi ugor nyelvekben is megvannak — gyaníthatólag a hangsúlyozási mód megváltozásával függ össze. Ez a nyelvi változás pedig annyira lényegbevágó, hogy ezt csak nyelvcserével magyarázhatjuk, vagyis azzal, hogy egy nem-finnugor nép vette át a maga hangsúlyozási módján az őssugorságnak finnugor nyelvét. Ez a nép az a délvidéki nép lehetett, amelynek a révén a középső Volga mellékén meghonosodott a fémművesség és a — lótenyésztés.⁹

Az indogermán zárhangok német fejleményei számunkra más szempontból is tanulságosak lehetnek. A germán zöngétlen zárhangok, amelyek idogermán zöngés zárhangokból származtak (germ. *p, t, k < b, d, g*), a felnémet nyelvterületen ugyanolyan változáson estek át, mint az indogermán zöngétlen zárhangok az egész germánságban. Ez a változás azonban már nem volt olyan általános és egyetemes, mint az előző ú. n. germán *lautverschiebung* hangváltozásai. A *p > f* hangváltozás szókezdeti helyzetben például csak a keletj középnémet nyelvjárásokban következett be. A felnémet terület legnagyobb részén — vagyis a felsőnémet nyelvjárásokban — a *p*-ből *ph*-n keresztül csak *pf*- származott, míg a középnémet terület nyugati részén a germán *p* szókezdeti helyzetben változatlan maradt; pl. felsőnémet *Pferd* ~ nyug. középnémet *Perd* ~ keleti középnm. *Ferd*. Így tehát a különböző fejlődési fokozatok mindig bizonyos nyelvjárásokra jellemzők. — Mivel pedig a magyarban ugyanennek a hangváltozásnak fejleményei egymás mellett egyszerre fordulnak elő, ebből a körülményből nyilván az következik, hogy a mai magyar nyelv már a honfoglalást megelőző időkben különböző ugor nyelvjárások, sőt talán finnugor nyelvek keveréke volt. A *p > f* hangváltozás ugyanis, amint már említettük, bizonyos hangsúlyozási viszonyokban gyökerszik, így tehát általánosnak kellene lennie. Mivel pedig nem az, felteendő, hogy a *p*-vel és *b*-vel kezdődő finnugor eredetű szavaink más nyelvekből vagy nyelvjárásokból származnak mint az *f*-fel kezdődő finnugor eredetű szavaink. Talán nem teljesen véletlen az, hogy a permi nyelvekben is gyakran zöngés hang felel meg a szókezdő finnugor zöngétlen zárhangoknak... A permi nyelvek és a magyar között pedig más tekintetben is találhatunk azonos fejlődéseket: például a nazális és zárhang kapcsolata — amint már említettük — a permi nyelvekben is teljesen úgy alakult, mint a magyarban, vagyis a nazális utáni zárhang zöngéssé vált, a nazális mássalhangzó pedig eltűnt (pl. finn *anta-* ~ m. *ad-* ~ zürjén-votj. *ud-* ~ vog-osztj. *ont-*). Ezeken felül pedig — úgy látszik — a szóképzetei illetőleg is sok a közös elem a magyar nyelv és permj nyelvek között. Ezen egye-

⁹ V. ö. NNy. VIII. 97—110 és Mézáros Gyula: Keleteurópa néptörténete II. (1938), 128—135.

zésekből arra következtethetünk, hogy a magyarságnak ősei között az ugor népelemen kívül permi népelem is szerepelt.

Mindezekre a következtetésekre pedig — hogy ezzel visszatérjünk legutolsó fejtegetéseink kiinduló pontjához — első sorban is az a körülmény nyújtott számunkra lehetőséget, hogy a szókezdő östörök *b*-nek a magyarban is kivétel nélkül *b*- felel meg.

Az östörök szókezdő *t*-nek és *k*-nak a magyar nyelv török jövevényszavaiban is általában *t* és *k* felel meg, legfeljebb néhány esetben találunk csak megfelelő zöngés hangú szókezdetet a magyarban, amint a szókezdet hasonló zöngésülésére még német és szláv jövevényszavaink sorában is több példa van. Magyar hangtörténeti szempontból csupán annak a körülménynek van jelentősége, hogy a török *k*-nak (*q*-) a mélyhangú szavakban is *k*- felel meg a magyarban. Ez tehát azt jelenti, hogy a magyar postpalatális *k*->*x*- hangváltozás a török-magyar érintkezés idején már befejeződött, mert hisz különben a magyarban mélyhangú szavakban ma *h*- felelne meg a török *k*-nak. A *h*-s szókezdet csupán egy török származásúnak mondott szavunkban fordul elő. Ha t. i. valaki *homok* szavunkat mindenáron török származásúnak akarja tekinteni — a mongol származás feltevésének ugyanis alakilag semmi akadálya sincs —, akkor azt kell csupán feltenni, hogy e szó egy olyan ősmagyar nyelvjárásban honosodott meg először, amelyben a török-magyar érintkezések idején a *k*->*x*- hangváltozás még nem fejeződött be. Ez mindenesetre nem volna lehetetlen feltevés... Annak azonban már semmi valószínűsége sincs, hogy a magyarok ép csak ezt az egy szót egy olyan török nyelvből vették volna át, amelyben már a magyar-török érintkezések előtt a magyar szó török megfelelőjében valami rejtélyes *k*->*x*- hangváltozás következett volna be.

A török zöngétlen zárhangoknak a magyarban is általában ugyanazok a hangok felelnek meg a szó belsejében. Ezeknél a hangoknál semmiféle hanghelyettesítésre szükség nem volt, mert szóbelsejében a zöngétlen zárhangok az ősmagyarban is kétségtelenül megvoltak. Gombocz jegyzékében van azonban több olyan szó is, amelyekben a török szó-belsei zöngétlen zárhangoknak a magyarban zöngés zárhangok látszanak megfelelni. Az idetartozó etymológiákat még Gombocz is helyesnek látta nem egészen biztos eseteknek („in einigen nicht ganz sicheren Fällen“) mondani. Mi pedig az ebbe a csoportba tartozó szavakat egyszerűen töröljük régi török jövevényszavaink jegyzékéből. Ezt annál inkább is megtehetjük, mert a legtöbb ebbe a csoportba tartozó szónál a törökből való származtatásnak — amint majd látni fogjuk — még egyéb nehézségei

is vannak. Az elmondottak figyelembevételével a következő szavak tör-
lendők tehát: *csabak*, *csibe*, *kobak*, *gödény*, *ugár*, *bögöly*, *cége*, *csiger*.

*

Az őstörök zöngés zárhangok a török nyelvekben csupán mással-
hangzó utáni helyzetben maradtak meg szóbeliséjében; magánhangzó
utáni helyzetben azonban már nagyon korán a megfelelő zöngés réshangok
fejlődtek belőlük, tehát a *b*-ből *w*, a *d*-ből *δ*, a *g*-ből *γ* lett.

Ezen réshangok szóbeliséi helyzetben bizonyára a finnugor alap-
nyelvben is megvoltak. Ezen hangok közül a *w* és a *γ* kétségtelenül az
ősmagyarban is megvolt, mert hisz ősi szavainkban is ugyanazon fej-
leményei szerepelnek ezen hangoknak, amelyek az idetartozó török jöve-
vényszavainkban is előfordulnak.

A finnugor alapnyelvben feltételezendő intervokális, interdentá-
lis *δ* azonban már semmiesetre sem volt meg az ősmagyarban, mert
a helyén a permi nyelvekkel és az obi ugor nyelvekkel egyezően *l*-et ta-
lálunk. Mivel az ősmagyarban szóbeliséjében alveoláris *z* kétségtelenül már
volt (a finnugor intervokális *t*-ből származott), ezért bizonyára ez a
hang lehetett a legalkalmasabb a török interdentális *δ* helyettesítésére.
A *búza* és *tűzok* szavaink pedig azt tanúsítják, hogy tényleg ezzel a hang-
gal helyettesítették a magyarok a török *δ*-t. Ugyan Gombocz felte-
vése szerint a magyar *z* ebben a két szóban csuvas, illetve bolg.-tör.
z-ből származnék; szerinte ugyanis az őstörök *-gd-* hangkapcsolatnak
a csuvasban, illetve már a bolgártörökben *-z-* lett volna a folytatása már
a török-magyar érintkezés korában. Ez a magyarázat azonban mind
török, mind magyar szempontból elfogadhatatlan. Török szempontból
azért, mert ha *-gd*-ből már a bolgártörökben *-z-* fejlődött volna, akkor
ennek a hangnak a csuvasban ma nem *z*, hanem *r* felelne meg. A csuvas-
ban ugyanis az őstörök hangzóközi *-d-*nek is *-r-* felel meg, amely hang
korábbi *z*-ből származott. Gombocz különben is csak egyetlen csuvas
példát tud a feltételezett őscsuvas hangjelenségre felhozni. Szerencséje-
azonban ezzel a példával sem volt, mert — amint arra Ramstedt rá-
mutatott — a Gombocz által emlegetett *pižǝk* újabb tatár jövevényszónak
tekintendő a csuvasban.¹⁰ Gombocz magyarázata azonban magyar hang-
tani szempontból is elhibázott. A két magyar szóban ugyanis hosszú ma-
gánhangzó szerepel. Ez pedig lehetetlenség volna, ha a feltételezett őst-
örök *-gd-* hangkapcsolatból már az átadó török nyelvben *-z-* fejlődött
volna. Ebben az esetben ugyanis a *búza* és *tűzok* szavaink török előzőinek
első szótagjaiban rövid *u*, illetve *o* szerepelt volna, amely hangoknak
a magyarban ma *o* felelne meg. Ellenben a hosszú *ú* teljesen kifogástal-

¹⁰ V. ö. Ramstedt: Die stellung des tschuw. Aikakauskirja
XXXVIII. 11, 25

lanul magyarázható a feltételezhető török **boyudai* vagy **buyudai* (v. ö. oszmántör. *boydai* ~ mong. *buyudai*) szóalakból; hasonlóképp a *tűzok* szavunk *ú*-ja is a feltételezhető török **toyodak* (v. ö. csag. *toydak* ~ mong. *toyodak*) szóalakból.

Ehhez csak azt kell még tudnunk, hogy török jövevényszavainkban az őstörök *o*-nak és *u*-nak egyaránt *o* felel meg, ami hangtörténeti szempontból annyit jelent, hogy az ősmagyarban *u* felelt meg *o* két török hangnak. Ez a körülmény igazolható is. Ezt tanúsítják a középkori oklevelekben előforduló *burkut* és *burzluk* alakok (v. ö. tör. *bor* és *bors* szavakkal). Gombocz persze ezeket a magyar *u*-s szóalakokat asszimilációval próbálja magyarázni; csak hogy az *u*-s alakok csak egy bizonyos korig fordulnak elő. Amikor azonban az *u* > *o* hangváltozás általánossá vált a magyarban, akkor például már sohasem fordul elő oklevelekben a *burzlyuk* szóalak, hanem csak *borzlyuk* van (v. ö. *burzlyuk* 1350, *borzlyuk* 1389, *Borzlywk* 1408, *Borzlyuk* 1430, *Borzlywk* 1459: OkISz.). Különbösen sem lehet józan ésszel belátni, hogy az őstörök *o*-nak miért nem *a* felelne ma meg a magyarban, amint ezt szláv jövevényszavainknál tapasztalhatjuk, ha az őstörök *o*-t tényleg *o*-val vettük volna át. Ennek a jelenségnek a magyarázata nem lehet a felhozottak szerint más, mint hogy az ősmagyarban nemcsak az *ö*, hanem az *o* is hiányzott, úgyhogy ezt a hangot a török jövevényszavakban *u*-val kellett helyettesíteni. Nem győzünk eleget csodálkozni azon, hogy Gombocz egészen természetesenek találta, hogy az őstörök *o*-nak ma is *o* felel meg a magyarban... Az *o* nyilván csak az Árpádkor elején fejlődött ki a magyarban a régi illabiális *ä*-ből.

Ezek szerint tehát a török *-oyo-* hangkapcsolatot a magyarok *-uyu-* alakban vették át; az *-uyu-* > *-ü-* fejlődés pedig a magyarban már egészen szabályszerűnek mondható.

Gombocz a *búza* és *tűzok* szavainkra vonatkozó, fennebb idézett teljesen valószínűtlen magyarázatot azért erőszakolta még a hangtörténeti tények figyelmen kívül hagyásával is, hogy ily módon csuvasos jelleget tulajdoníthasson e két szónak. Ezenkívül pedig azért is ragaszkodott teljesen valószínűtlen magyarázatához, mert különben több szót ki kellett volna törölnie török jövevényszavainknak jegyzékéből; olyan szavakat t. i., amelyekben az őstörök *-d*-nek a magyarban állítólag *-d*- felelne meg. Ha Gombocz ezt elmulasztotta, tegyük meg mi! Tehát az előadottak alapján nem tekinthetők török eredetűeknek következő szavaink: *bodor*, *idő*, *üdül*, *üdit*, *kút*, *köd* és *szöllő* (< *szödlő).

Semmi sem mutatja jobban, milyen körmönfönt módon igyekezett Gombocz sok esetben különösen a művelődéstörténeti szempontból is jelentős szavaknak törökös magyarázatát kierőszakolni, mint *kút* szavunkra vonatkozó fejtegetései. Szerinte ugyanis *kút* szavunk ősalakja **kudu* lett

volna, ebből azután a tövégi magánhangzók lekopása után téves kikövetkeztetéssel a *kudból*, *kudba* ragozott alakokból származott volna a mai *kút* nominativus ilyen szóalakok mintájára, mint *hádban*, *hidben*, *rédből* (*hát*, *hit*, *rét*). Csakhogy ezuttal ez a sok kifinomodott nyelvészeti tífika mind megbukik azon az egyszerű tényen, hogy a *kút* szó már a tihanyi alapítólevélben is előfordul, kétszer is: *kut* és *cut* alakokban! Talán legyen szabad emlékeztetnem, hogy a tihanyi alapítólevél 1055-ből származik, amikor a magyarban részint még megvoltak a tövéghangzók, részint pedig a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* még nem volt meg. A tihanyi alapítólevél idézett szóalakjai nem nagyon tetszettek Gombocznak sem, mert nagyobb biztonság okából nem említette meg őket könyvének *kút* cikkében, bár a jegyzékében előforduló szavakra vonatkozó legrégibb szóalakokat máskor sohasem felejtette el idézni...

Nyilvánvaló, hogy nemcsak az ősaltáji praekonsonantikus *-d-* volt a törökben a magyar-török érintkezések idején spirantikus ejtésű hang; kétségtelenül ilyen ejtésű volt az ősalt. *-b-* és *-g-* töröknyelvi folytatása is, amint ezt kifogástalan török-magyar szóegyeztetések világosan tanúsítják is: ezekben ugyanis az egykori magyar *-w-* és *-γ-* fejleményei felelnek meg az ősaltáji *-b-*-nek és *-g-*-nek. Ebből természetesen az is következik, hogy nem a törökből kerülhettek a magyarba azok a szavak, amelyekben magyar *-g-* és *-b-* ősaltáji *-g-*-nek és *-b-*-nek látszik megfelelni. Ezek szerint tehát régi török jövevényszavaink jegyzékéből törölendők Gombocz lajstromának következő szavai: *bodor*, *ige* *ígér* és *öböl*.

5. Régi török jövevényszavaink nyelvi jellegzetességei

Mivel régi török jövevényszavaink sajátosságai sok rétlüknek látszanak, kézenfekvőnek mondható az a gondolat, hogy ez a jövevényszókészlet több török nyelvből került a magyarba. Nyelvészeink közül tényleg többen kísérletet is tettek arra, hogy régi török jövevényszavainkon belül bizonyos származási csoportokat állapítsanak meg. Ezek a kísérletek azonban egyáltalán nem vezettek kielégítő eredményre, amint ezt például az EtSz. szerzőinek osztályozási kísérletére vonatkozólag előző fejtegetéseink során már alkalmunk is volt megállapítani. A sikeretelenséget elsősorban is annak a körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy nyelvészeink Gombocz példaadása nyomán az ómagyar hangrendszeret egyszerűen visszavetítették a török-magyar érintkezés korára. Miután ezt a hibaforrást nekünk jórészt sikerült már az előző fejezetekben előadottak szerint kiküszöbölnünk, a siker nagyobb reményével kísérrelhetjük meg régi török jövevényszavainkat nyelvi jellegzetességeik alapján csoportosítani. Osztályozásunk természetesen csak akkor lesz helyes, ha

az egyes csoportokba osztott szavak nyelvi sajátosságai nem keresztezik egymást.

Három származási csoportot különböztethetünk meg. Az első csoportba azok a jövevényszavaink tartoznak, amelyek egy bolgártörökös jellegű nyelvből származnak. A második csoportba tartozó jövevényszavaink egy nem-bolgártörökös sajátosságú nyelvből valók. A harmadik csoportba végül azok a jövevényszavaink tartoznak, amelyek egy mongol nyelvből kerültek, illetve kerülhettek nyelvünkbe. Akadnak természetesen olyan szavak is, amelyekre vonatkozólag nem lehet megállapítani — mivel nyelvi jellegzetességeiknek híjával vannak —, hogy melyik csoportba sorolandók.

A legfontosabb bolgártörökös jellegzetességeknek a köztörök nyelvekkel szemben fennálló rhotacizmust és lambdacizmust szokás tekinteni, vagyis a $z \sim r$ és $\tilde{s} \sim l$ megfeleléseket. Magyar nyelvészek általában azon az állásponton vannak, hogy a köztörök nyelvek z -je és \tilde{s} -e őrizte meg az eredeti őstöröknek tekinthető hangállapotot. Külföldi nyelvészek (pl. Ramstedt, Räsänen, Kai Donner, Poppe) azonban újabban általában azt a felfogást képviselik, hogy a fent említett megfelelések esetében ősaltáji r' és l' hangoknak egymástól független fejleményeivel állunk szemben. Felfogásuk szerint a $r' > z$ és r , továbbá a $l' > \tilde{s}$ és r hangváltozás csak 400 és 600 között következett volna be. Ez a hangtörténeti kronológia bennünket közelebből nem érdekel, mert felfogásunk szerint az ősmagyarok 600 előtt semmiképp sem kerülhettek érintkezésbe török népekkel. A neovámbéristák őstörténeti elméleteit az említett hangváltozások kronológiája kétségtelenül érintené; ők azonban a kérdést oly módon egyszerűsítették le a maguk és hűveik számára, hogy az újabb felfogásról nem vettek tudomást. Ez mindenesetre lényegesen kényelmesebb megoldása a nehézségeknek, mint — mondjuk — a tudományos vita az ellenkező álláspont képviselőivel... A magyar nyelv régi török jövevényszavainak figyelembevételével valószínűnek tarthatjuk, hogy a két szóbanforgó hangváltozás nem teljesen egy időben és párhuzamosan folyt le a török nyelvekben. A feltehető ősaltáji r' ugyanis jövevényszavaink egyik, más hangsajátságokkal is jól jellemezhető csoportjában, következetesen és határozottan r -ként jelenik meg, míg a feltehető ősaltáji l' -nek jövevényszavaink ugyanazon csoportjában nemcsak a várható l felel meg, hanem ezekben olyan magyar nyelvi fejleményekkel is találkozunk, amelyek csak az átadó nyelv \tilde{s} hangjából származhattak. Azok a hangtörténeti problémák, amelyek ezen szabálytalannak látszó megfelelések mögött rejtőznek, elsősorban is a turkológiára tartoznak, úgyhogy ezekkel itt nem óhajtunk behatóbban foglalkozni.

A) *Bolgártörökösnek mondható jövevényszavaink nyelvi jellegzetességei:*

a) Az őstörök szóvégi *-k* és *-g* hangoknak idetartozó szavainknál egykori *ɣ*-s szóvégből származott magánhangzós szóvég felel meg a magyarban.

b) Jellemző e csoportra a rhotacizmus, amely magánhangzós szóvéggel jár együtt a következő jövevényszavainkban: *borsó*, *gyarló*, *gyűrű*, *iró*, *kanyaró*, *karó*.

c) Jellemző volt az e csoportba tartozó jövevényszavainkat átadó török nyelvre a *j*-s szókezdlet. Lehetséges azonban, hogy ebben a nyelvben a magyar-török érintkezés korában a *j*-s szókezdlet mellett nyelvjárási sajátosságként már a *d'*-s szókezdlet is megvolt. Az egykori *j*-s (*d'*-s) szókezdlet t. i. egyúttjár a magánhangzós szóvéggel következő török jövevényszavainkban: *gyarló*, *gyeplő*, *gyűszű*. De amint *ir* szavunk tanúsítja, a *j*-s szókezdlet egyúttjár a rhotacizmussal is: *ir* < **ɣor* < **ɣar*. Sőt a három sajátosság együtt van meg *gyűrű*, *gyarló* és *iró* szavainkban.

d) Az ősaltáji szókezdő *s*- és *š*- a köztörök nyelvekben egybeesett *s*-szé, a mongolban és csuvasban azonban az ősaltáji szókezdő *š*- megmaradt *š*-nek. Az idetartozó jövevényszavainkban ugyancsak *š*-t találunk. A *kéneső* szavunk tanúsága szerint ez a sajátosság egyúttjár a *ɣ*-s szóvéggel (v. ö. uigur *könük-sü* „kéneső”). *Sár* „Kot” és *sárkány* szavaink pedig azt bizonyítják, hogy az *š*-s szókezdlet együtt volt meg az átadó nyelvben a rhotacizmussal.

e) A török szóvégi *n* helyén a csuvasban sokszor *m*-t találunk. Hogy ez a sajátosság abban a bolgártörökös jellegű nyelvben is megjelent, amelyből régi török jövevényszavaink nagyobbik része származik, azt esetleg *szám* szavunk tanúsítja (~ csuv. *sum*). Lehetséges azonban, hogy a *szám* *m*-je kikövetkeztetés útján a *szánba* vesz kifejezésből származott. — Semmiestre sem bolgártörök eredetű azonban a *gyom* szó *m*-je, amely őstörök *ŋ*-nek felelne meg. A csuvasban e szó megfelelőjében *m*-t találunk ugyan, azonban a *m* < *ŋ* a csuvasban csakis újabb fejlemény lehet; a cseremis nyelv csuvas jövevényszavaiban ugyanis az őstörök *ŋ*-nek következetesen *ŋ* felel meg (v. ö. R ä s ä n e n MSFOu. XLVIII. 41.).

f) A csuvasban az őstörök *a* helyén bizonyos esetekben *i*-t találunk (a csuvasban rendszeren *u* felel meg az őstörök *a*-nak), bár e megfelelés pontos törvényszerűségét nem ismerjük. Néhány jövevényszavunkban az őstörök *a*-nak a magyarban szintén *i* felel meg. A *csipa*, *tinó*, *tíló* és *iró* tanúsága szerint ez a sajátosság magánhangzós szóvéggel és rhotacizmussal jár együtt (a *tinó*-és *tíló*-megfelelője *i*-vel a csuvasból is kimutatható), ezért esetleg ősi bolgártörök hangsajátosság. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy csak véletlen hangfejlődés eredményeként egyezik ebben a sajátosságban a magyar és a csuvas nyelv: az *i* ugyanis az idetartozó magyar szavakban diszsimulációs folyamat eredménye is lehet, amint

a felteendő $o - o > o - i$ fejlődésre a magyarban számos példa van (a tör. $a > \text{öm}$. o fejlődés szabályszerű). Amennyiben pedig a köztörök a -nak megfelelő i a csuvasban tényleg korábbi a hangból fejlődött volna Poppe feltevésének megfelelően (v. ö. KCsA. II. 69), akkor ez az i a csuvasban is esetleg csak újabb fejlemény.

g) Az östörök szóbelsei \dot{s} -nek ($< \text{ösalt. } l'$) a csuvasban \dot{s} és l felel meg, amint erre Gombocz is rámutatott (MNy. XIII. 100). Hogy a lambdacizmus a csuvasban csak bizonyos hangtani helyzetben van-e meg, vagy pedig nyelvekeveredés eredménye-e, azt megállapítani nem tudjuk. Hogy azonban ez a kettősség már a csuvas nyelv előzőjében is meg lehetett, azt a mi bolgártörökös jövevényszavaink is tanúsítják. A magánhangzós szóvéggel ugyanis lambdacizmus jár együtt *sültő* szavunkban, a szintén magánhangzós végződésű *bölcső* szavunkban pedig a *cs* török hangzóközi \dot{s} hangnak folytatása (v. ö. csag. *bişik*): a *cs* előtti l e szavunkban inetymológikus magyarnyelvi fejlemény. Ezek szerint tehát az östörök \dot{s} magyarnyelvi megfelelései önmagukban még nem tekinthetők jellemzetes sajátosságnak.

B) A második nem-bolgártörök jövevényszócsoport jellegzetességei:

h) Az östörök $-k$ és $-g$ szóvég ezen csoport szavainál a magyarban is $-k$ és $-g$ alakban jelenik meg.

i) Az előző pont alapján idetartozó *szunyog* szavunk tanúsága szerint ezen csoport átdó nyelvét az s -es szókezdő jellemezte, ellentétben az első csoport idetartozó szavainak bolgártörökös jellegzetességével (l. a *d*) pontot).¹¹

j) Valószínűnek tarthatjuk, hogy ezen második jövevényszócsoport átdó nyelve az a török nyelv volt, amelyet az előző csoport i -s szókezdővel szemben a $d\dot{z}$ -s vagy \dot{z} -s szókezdő jellemezte, amelynek — amint a 2. fejezetünkben behatóbban is kifejtettük — ma sz felel meg a magyarban.

k) Amennyiben *tőzeg* szavunk régi török jövevényszónak volna tekinthető (v. ö. Ligeti MNy. XXXIV. 207—207, 328), akkor a végződés alapján kétségtelenül a mi második csoportunkba volna sorozandó, és így azt tanúsíthatná, hogy arra a török nyelvre, amelyből második csoportunk szavai származnak, a rhotacizmus már nem volt jellemző. Csakhogy a m. *tőzeg*-gel kapcsolatba hozott szó a törökben is jövevényszónak látszik, mivel pedig a megfelelője a perzsában is megvan, nem lehetetlen, hogy a magyarba is valami nem-török nyelvből került. De nehézséget jelent a magyar szó \dot{o} -je is a megfelelő török szó \dot{a} -jével szemben; ezenkívül az adatok tanúsága szerint (Ligeti i. h.) a magyar szó eredeti

¹¹ A *szunyog* szó csuvas és mongol nyelvi megfelelőiben ugyanis \dot{s} -es szókezdőtet találunk (v. ö. Gombocz BTL. 126 és Ligeti NyK. XLIX. 271).

alakja — úgy látszik — *tőzet* volt. — Az azonban már az előző pontokban említett hangsajátosságok alapján is valószínűnek látszik, hogy az a török nyelv, amelyből második csoportunk jövevényszavai származnak, köztörök nyelv volt, így tehát erre a rhotacizmus bizonyára nem volt már jellemző. Ezért ebbe a csoportba sorolható *boza* („sörfélének neve“) szavunk, amely Gombocz jegyzékében bizonyára csupán azért nem szerepel, mert nem bolgártörökös jellegű.¹²

l) Amennyiben e második csoport szavai köztörök típusú nyelvből származnak, a lambdacizmus semmiesetre sem lehetett e nyelvre jellemző. Ezért a végződés alapján idesorolható *kölyök* szavunk valószínűleg háromszótagos szóalak átvételéből származik; v. ö. erre nézve a mongol *külüge* szóalakot (BTL. 104).

C) Mongolos jövevényszavaink jellegzetességei:

m) Mongol eredetűeknek azok a jövevényszavaink tekintendők, amelyekben az ősaltái szóbelsei zárhang a magyarban is zárhangként van meg.

n) Valószínűleg mongol eredetűek azok a jövevényszavaink, amelyeknek a megfelelői csak a mongol nyelvekből mutathatók ki.

6. Régi török és mongol jövevényszavaink származási csoportjai

Ezen fejezetünkben megkíséreljük az előzőekben kifejtett nyelvi jellegzetességek alapján csoportosítani török és mongol származású jövevényszavainkat. Első sorban is a BTL-ben található szóanyagra leszünk tekintettel, azután pedig figyelembe akarjuk venni a BTL megjelenése óta felmerült török etymológiákat is (az utóbbiak között azonban esetleg vannak olyanok is, amelyek figyelmünket elkerülték).

A szóanyagot hat csoportban tárgyaljuk. Első csoportunkban találja az olvasó biztos bolgártörökös jellegű jövevényszavainkat, a másodikban a biztos köztörökös jellegűeket, a harmadikban pedig azokat a régi török jövevényszavainkat, amelyek — mivel nyelvi jellegzetességeknek híjával vannak — az előző csoportokba nem voltak beoszthatók. E három cso-

¹² Az EtSz. szerint „hangtani alapon nehéz eldönteni, hogy (délszláv úton került) oszmánli vagy kún jövevényszóval van-e dolgunk“. Kissé meglepő, hogy az EtSz. szerzői miért gondoltak ennél a szónál oszmán eredetre, amikor az oszmán alak *buzá*, sőt ilyen alakban szerepel ez a szó a szláv nyelvekben is. A magyar szó első szótagjának *o*-ja azt tanúsítja, hogy ez a szó a magyarban már az *u > o* hangváltozás előtt honosodott meg. Kún származásának pedig csak abban az esetben volna tekinthető, ha e szó csupán a Kunságban volna meg. — Ellenben semmiesetre sem sorozhatók e csoportba Németh Gyulával (MNy. XVII. 22–26) a következő szavaink: *koboz*, *kalauz* és *özön*. Az első két szó magyar nyelvi hangalakja is késői meghonosodást mutat, valószínűleg délszláv közvetítéssel kerültek hozzánk. Az *özön*-ről pedig később maga Németh is így nyilatkozott: „török eredete felette kétséges“ (MNy. XXVII. 227).

portban kérdőjellel jelölve szerepelnek azok a szavak is, amelyekre vonatkozó törökös magyarázatokat kétséges helyességűeknek tartjuk. Továbbá jelölve vannak [(mong.?) -vel] azok a jövevényszavak is, amelyek esetleg a mongolból kerültek nyelvünkbe. A IV. csoportban összeállítottuk a mongol származású és mongolgyanús jövevényszavaink jegyzékét: mongolgyanúsaknak általában azokat a jövevényszavainkat tekintjük, amelyeket formailag kifogástalanul lehetne a mongolból is származtatni (de természetesen ez utóbbiak azért török eredetűek is lehetnek). Jegyzékünk V. csoportjában a kétséges helyességű törökös szómagyarázatok szerepelnek; ezekre vonatkozólag minden egyes esetben a kifogásolható mozzanatok is röviden megemlíttük. Végül jegyzékünk utolsó VI. csoportjában találja az olvasó azokat a szavakat, amelyekre vonatkozó törökös magyarázatokat nem tartjuk elfogadhatóknak; elutasító álláspontunkat minden egyes esetben itt is röviden megokoltuk.

I. Bolgártörökös jellegű jövevényszavaink:

[Az egyes szavak után következő betűk a nyelvi jellegzetességek előző egybeállításának pontjaira vonatkoznak. Azoknál a szavaknál, amelyek már a BTL-ben is említve vannak, nincs megmondva, hogy kitől származik a magyarázat; egyébként igen].

1. (?) *ágyú* (a); 2. *apró* (a)¹³; 2^a. (?) *békó* (a); 3. *besenyő* (a), (EtSz. I. 124); 4. *betű* (a); 5. *borjú* (b), (mong. ?); 6. *borsó* (a); 7. *bölcső* (a); 8. (?) *börtű* (a); 9. *bú* (a), (Munkácsi: KSz. XVIII. 1); 10. *csepű* (a); 11. *csipa* (a, f); 12. *csunya* (a), (Fokos: Nyr. LXI. 115); 13. *dara* (a); 14. *dél* (g), (mong. ?); 15. (?) *dió* (< *gyió*) (a, c, f), (Munkácsi; v. ö. EtSz.); 16. *dől* (g), (mong. ?), (Gombocz: EtSz.); 17. *eke* (a); 18. *erő* (a); 19. *görény* (b), (mong. ?); 20. (?) *gözü* (a); 21. (?) *gyalom* (c); 22. (?) *gyaláz* (c); 23. *gyapjú* (a, c); 24. *gyarló* (a, b, c), (v. ö. Németh: Szily-émlék 144, KCsA. I. 75); 25. *gyárt* (c); 26. *gyász* (c); 27. *gyékény* (c); 28. *gyenge* (c); 29. *gyeplő* (a, c); 30. *gyertya* (c); 31. *gyom* (c); 32. *gyomor* (c), (Ligeti: MNy. XXXIII. 221); 33. *gyopár* (c), (Munkácsi: KSz. XVII. 234); 34. *gyöngy* (c); 35. (?) *gyötör* (c), (Fokos: Nyr. LXIII. 100); 36. *gyűl* (c); 37. *gyümölcs* (c); 38. *gyűrű* (a, b, c); 39. *gyűrűfa* (a, c); 40. *gyűszű* (a, c); 41. *iker* (b), (mong. ?); 42. *ír* (b, c); 43. *író* (a, b, c); 44. *ívik* „reif werden“ (c), (Munkácsi: NyK. XXXII. 398); 45. (?) *kancsó* (a); 46. *kanyaró* (a, b); 47. *kapu* (a); 48. *karó* (a, b); 49. (?) *kelengye* (a); 50. *kénese* (a, d); 51. *keselyű* (a); 52. *komló*

¹³ A török **opray*-ból a magyarban vagy kétszeres nyitabbá válással (*u > o > a*) származott a mai első szótagbeli *a*-, vagy pedig ebben az esetben a török *o*- a magyarban nem *u*-val, hanem *a*-val helyettesítődött. Ugyanígy magyarázandó esetleg a *kancsó* *a*-ja is.

(a); 53. koporsó (a); 54. kóró (a); 55. kölyök (g), (mong. ?)¹⁴; 56. kölyü (a); 57. (?) köpü (a); 58. kőrő (a); 59. (?) nyargal (c); 60. (?) olcsó (a), (Fokos: Nyr. 61, 112); 61. olló „Zicklein“ (a); 62. orsó (a); 63. ökör (b), (mong. ?); 64. sár „Kot“ (b, d); 65. sár „gelb“ (d), (mong. ?); 66. sárkány (b, d); 67. saru (a); 68. seper (d); 69. söprő (a); 70. serke (d); 71. sőreg(e) (d), (Gombocz: MNy. XIII. 185)¹⁵; 72. szám (e); 73. szapu (a); 74. szeplő (a); 75. szűr (b); 76. tanu (a); 77. tapló (a) (Munkácsi: KSz. XV. 346); 78. tar (b); 79. (?) tarló (a); 80. teknő (a); 81. tenger (b); 82. térd (b); 83. tiló (a, i); 84. tinó (a, i); 85. toklyó (a); 86. (?) túró (a), (v. ö. KCsA. I. 84); 87. tür „dulden“ (b), (mong. ?); 88. ünő (a), (mong. ?); 89. ürü (a) és 90. ocsu (a).^{15/a}

II. Köztörökös jellegű iövevényyszavaink:

1. árok (h); 2. bicsak (h); 3. boza (k); 4. csanak (h)¹⁶; 5. csök „Rute des Stieres“ (h); 6. homok (h), (mong. ?); 7. hurok (h)¹⁷; 8. kék (h); 9. köldök (h); 10. köpönyeg (h); 11. ok (h), (mong. ?); 12. öreg (h); 13. (?) örök (h), (Németh: KCsA. I. 75); 14. sereg (h); 15. szél (i); 16. szunyog (h, i); 17. szücs (i); 18. (?) tőzeg (h, k); 19. tüzök (h); 20. tyuk (h).

¹⁴ A magyar szó csak háromszótagos török szóból származhat, mint pl. *sőreg* (71. sz.)

¹⁵ A magyar szó eredetileg magánhangzós szóvégű volt, amint van is *sőrege* alak; a csuvasban pedig a magyar szóval egybevetethető *sawraGe* „hegyes“ szó szintén magánhangzós végződésű: m. *sőreke* > *sőreg*, mint szl. *osiha* > m. R. *eszeg* (EtSz.). (Hasonlóan Németh: MNy. XVII. 25).

^{15/a} Gombocz ?-lél hivatkozik a Vámbéry csag. szótárában található *očav* 'spreu' szóra. Mészáros Gyula volt szíves figyelmeztetni, hogy a magyar szóval összevetethető hasonló jelentésű szó a kazáni tatárban is van: kaz. *očók* „die Spreu, was beim Worfen fortfliegt“ (Radloff I. 1327) és *utšuk* „polyva“ (A. Kajum I. 52). Ezek figyelembevételével a magyar szó török eredete és annak bolgártörökös jellege nem lehet kétséges.

¹⁶ Az EtSz. kün iövevényyszónak mondja: mivel azonban ez a szó nem csupán a kün területen ismeretes, az EtSz. felfogása nem fogadható el.

¹⁷ A BTL szerint e szavunk feltételezhető török eredetijének hangalakja **uruk* lett volna. Ebből azonban a magyarban *orok* származott volna, amely szóalak semmi esetre sem vegyült a *húr* szóval. A feltételezendő török eredeti tehát csak **uyruk* lehetett: az *-uy-* hangkapcsolatból ugyanis fejlődhetett a magyarban *uu* > *u* (l. erről Horger: MNy. XXIII. 497): ez utóbbi fejlődésnek természetesen már csak az általános *u* > *o* hangváltozás után kellett bekövetkeznie. Hogy pedig a török **uyruk* szóalak tényleg feltételezhető, azt a BTL-ben is említett bar. *ukruk* és a csuv. *ukrək* szóalakok is tanúsítják (a csuvas szóalak nyilván tatár iövevényyszó). Lehetséges azonban, hogy a magyar szó három szótagos szóalak átvételéből származott: v. ö. a „hurok“ jelentésű mong. *uraka* szóalakkal; ez utóbbi esetben természetesen nem tartoznék szükségszerűleg ebbe a csoportba.

III. Bizonytalan jellegű régi török jövevényszavaink:

1. ács; 2. (?) ál; 3. alma (mong. ?); 4. árpa; 5. ártány; 6. bájj; 7. (?) bakcsó (Munkácsi: KSz. XIV. 351); 8. balta; 9. barom; 10. bársony; 11. baszik; 12. bátor (mong. ?); 13. béka (mong. ?); 14. (?) becs (EtSz.); 15. (?) békő; 16. bélyeg (mong. ?); 17. bér; 18. bese (EtSz.); 19. bika (mong. ?)^{17a}; 20. bilincs (mong. ?); 21. bocsat, búcsú; 22. bojtórján; 23. boka (EtSz.); 24. bor; 25. borít (mong. ?); 26. bors; 27. borz; 28. boszorkány; 29. bosszú; 30. bölcs (mong. ?); 31. bölény; 32. (?) busz; 33. búza; 34. bú (mong. ?); 35. cötkény; 36. csalán; 37. csat; 38. (?) csóka; 39. csécs; 40. csökl; 41. (?) csökönyös; 42. (?) ér; 43. érdem (mong. ?); 44. ildomos; 45. (?) ír (főnév) (Munkácsi: NyK. XXXII. 396, Beke: Nyr. LXI. 123); 46. (?) káka; 47. kantár; 48. (?) kaptány (Gombocz: MNy. V. 421); 49. kar (Ligeti Vámbéry nyomán: MNy. XXIX. 218); 50. (?) karám (Gombocz: MNy. XVIII. 124); 51. kecske; 52. kender; 53. kép; 54. késik; 55. kicsiny; 56. kín; 57. kis; 58. kocmány; 59. kor; 60. korom; 61. kos; 62. kökény; 63. kökörcsin; 64. kölcsön; 65. köris (mong. ?); 66. ól (mong. ?); 67. oroslán; 68. orv; 69. (?) öcs (Németh: KCsA. I. 75); 70. ölt (Németh: KCsA. I. 74, Ligeti: MNy. XXXI. 285); 71. ör (ige); 72. sajt; 73. sátor; 74. (?) serény (Munkácsi: KSz. XV. 349); 75. serte; 76. (?) sima; 77. som (Munkácsi: KSz. XIII. 459, Beke: Nyr. LXI. 110); 78. szakál; 79. szál „Floss“ (mong. ?); 80. szán (ige); 81. szatócs; 82. szék (< *szēki); 83. szesz; 84. szírony; 85. szirt; 86. szongor; 87. szór; 88. szökl; 89. szünik; 90. tár (Beke: Nyr. XLVII. 207); 91. tengely; 92. teve; 93. tok (Munkácsi: KSz. XIII. 358, Németh: MNy. XXX. 135, Ligeti: MNy. XXXIII. 303); 94. (?) toportyán (Palló: KCsA. I. 234); 95. torma; 96. tömény (mong. ?); 97. tör (mong. ?); 98. törvény (mong. ?); 99. turul; 100. tükör; 101. (fel) tür; 102. ürge; 103. (?) öröm.

IV. Mongol és mongolgyanus jövevényszavaink:

1. bátor (III. csoport): mong. *bayatur* és m. *Bahatur* 1138/1329 (BTL). — 2. béka (III. csoport): burját *baka* (BTL). — 3. bélyeg (III. cs.): mong. *belege*, *belge*, *belik* (BTL). — 4. bika (III. cs.): mong. *buya*, mogh. *buka* (BTL). — 5. (?) bilincs (III. cs.): mong. *bilisüg*, *bilicég*¹⁸ „anneau“ (EtSz.). — 6. boglya: v. ö. burját *bagla* „Bündel“ (NyK. XLIX. 225).¹⁹ — 7. borít (III. cs.): mong. *büri-*, *buroyo-* „couvrir“ (EtSz.) —

^{17a} A magyar *bika* szóalak nyilván alakvegyülés eredménye: tör.-mong. *buka* + szl. *bykō*.

¹⁸ Talán a -č- íráshiba az EtSz.-ban -c- helyett.

¹⁹ Semmiesetre sem lehetséges szavunkat a BTL-rel, EtSz.-ral és

8. **borjú** (I. cs.): mong. *biraju* (BTL). — 9. **bölcs** (III. cs.): mong. *büyečt* „chaman“ (BTL). — 10. **dél** (I. cs.): mong. *düli* (BTL). — 11. **dől** (I. cs.): a mongol megfelelője ugyan nincs kimutatva (sőt a csuvas sem), azonban a szókezdő *d-* alapján ennél is és a *dél*-nél is valószínűbbnek látszik a mongol eredet. (A török nyelvekben nincs szókezdő *d-*) — 12. **érdem** (III. cs.): mong. *erdem* (BTL).²⁰ — 13. **görény** (I. cs.): mong. *kürene* (BTL). — 14. **erkölcs**: Munkácsi szerint (v. ö. EtSz.) a mongol *erkeküčün* török **ärk-küč* közvetítésével került volna a magyarba. Ilyen közvetítő alak feltevésére szükség nincs: a mongol szóból egyszerejtéssel származhatott **erküčün* szóalak, az *-n* pedig a magyarban ragnak vagy képzőnek értelmezve maradhatott el. Hogy a mongol szó hendiadyoin, az az átvételt illetőleg semmit sem számít, mert hisz az átvévők ezt nem tudhatták (v. ö. t. i. Ligeti ellenvetésével: NyK. XLIX. 221). — 15. **homok** (II. cs.): mong. *χomak* (BTL). — 16. (?) **idő** (m): mong. *üde* „soir“, *üdele* „faire une sieste“ (BTL). — 17. **ige** (m): kalm. *üge* (BTL). — 18. **iker** (I. cs.): mong. *ikire* (BTL). — 19. **ködmön**: Gombocz bizonyos habozással Vámbéry nyomán a törökből származtatta (v. ö. MNy. XXXI. 282), ennek akadálya a török *ü ~ m. ö* megfelelés, de még inkább tör. *-d ~ m. -d-*. A feltételezhető alapszó megvan a mongolban is (v. ö. Ligeti MNy. XXXI. 283), ezért szavunkat mongol eredetűnek tekinthetjük, amit annál is inkább megtehetünk, mert hisz a magyar *ködmön* alapján feltételezendő török névalak a törökből sem mutatható ki. — 20. **kölyök** (I. cs.): mong. *külüge* (BTL). — 21. **kőris** (III. cs.): mong. *küirüs* „Esche“ (BTL). — 22. **ok** (II. cs.): mong. *uk* „raison“ stb. (BTL). — 23. **ól** (III. cs.): mong. *ail* (< ? **ayyl*). — 24. (?) **öböl** (m): mong. *ebür* „sein, poitrine“ (BTL). Az egyeztetésben a *m. -r ~ mong. -l* mondható kétségesnek. Ligeti szerint (NyK. XLIX. 270) a magyar *öböl* szó a törökből is magyarázható; azonban ép az általa hozott adatok (i. h. 239—245) ennek az ellenkezőjét tanúsítják; tör. *-b ~ m. -b-* megfelelésről különben sem lehet szó. — 25. **ökör** (I. cs.): mong. *ükür* (BTL). — 26. **ölyv**, **ölyv** (n): mong. *eliye*. Ezen mongol szó megfelelője a törökből ki sem mutatható; természetesen nem a mai mongol alakból származott a magyar *ölyv*, hanem a felteendő mongol **eliye* szóalakból: a végződést a magyarok kicsinyítő képzőnek érezhették vagy pedig személyjelnek. — 27. **sár(ga)** (I. cs.): mong. *šira, šara* „jauné“, *širya* „isabelle“. — 28. **szál** „Floss“ (III. cs.): mong. *sal* „ú. a.“ (BTL). — 29. **tömény** (III. cs.): mong. *tümen* (BTL). — 30. **tör** „Schlinge“ (III. cs.): mong. *toyur* (hangrendi át-

Ligeti vel (NyK. XLIX. 221) valami török **buyul* szóalakból származtatni: az *-uyu-*ból ugyanis a magyarban vagy *ü* vagy *u* származott volna.

²⁰ Ha az *érdem* szó esetleg török jövevényszó is a mongolban (Ligeti, NyK. LXIX. 218), ez a körülmény még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az *érdem* szó nem volna a magyarban mongol jövevényszó.

csapás teendő fel a magyarban). — 31. (?) **törvény** (III. cs.): mong. *türü* „loi“ (BTL). A m. -vény a törökből való származtatás esetén is homályos marad. — 32. (?) **tulbó**: mong. *tuluma* (Munkácsi: MSFOu. LXVII. 284). — 33. **tulok** (n): mong. *tuyul* „veau“, kalm. *tughul* „Bos taurus, vitulus“ (BTL); a végződés magyar kicsinyítő. képzőnek tekintendő. Az egybeállítás Gombocz szerint a *tulok* tőszótagbeli rövid magánhangzója miatt kifogásolható. Nézetem szerint nem; az -*uyu*- hangkapcsolatból ugyanis a magyarban szabályszerűen *u* fejlődött volna, az *u*-ból pedig a nyomaték nélküli *u* eltűnésével szabályszerűen *u* származott volna, ha t. i. ez a kiesés. az *u > o* hangváltozás után következett volna be. Vagyis a *tulok* rövid *u*-ja ép úgy magyarázandó, mint a *hurok* rövid *u*-ja (v. ö. II. 7. számot) vagy az *orv* < *urv* rövid *o*-ja török **ory*-ből. A mongol *tuyul* szó a törökségben — úgy látszik — nincs meg. Vámbéry csag. *turuk*-ja még eddig megbízható forrásból nem került elő, a Gombocz által idevont kirgiz *torpak* „ein zweijähriges Kalb“ pedig még csak szóba sem jöhet mint a magyar szó töröknyelvi megfelelője. — 34. **tűr** (I. cs.): mong. *türe* „être épuisé (par la faim ou par la souffrance“). — 35. **üdül** (m): mong. *ede-ge* (a -*ge* műveltető képző) „se guérir stb“. (Ligeti MNy. XXIX. 278). — 36. **ünő** (I. cs.): mong. *üniye* (< **üniye*) „vache“ (BTL).

V. Kétséges etymológiák:

1. **ál** (III. cs.): „Az egybevetést némileg megnehezíti az a körülmény, hogy a magy. *ál* melléknév, míg a tör. *al* főnév“ (EtSz. I. 55).

2. **ágyú** (I. cs.): Alakilag ugyan származhatnék szavunk (R. *alde*) a feltehető török **alda* -ból (Németh: KCsA. I. 71): „több baj van azonban a jelentéssel“, a magyar szó eredeti jelentése t. i. „eszköz“ volt, az idevont török szóé pedig „Kunstgriff“. A török szó azonban sohasem jelentett „eszköz“-t, a magyar pedig „Kunstgriff“-et. Ezért nem lehet belátni, hogy szavunk miért nem inkább az *ald* ige származéka volna „áldozó eszköz“ —> „eszköz“ jelentésfejlődéssel.

3. **bakcsó** (III. cs.): a m. szó egy gémfélének a neve. a török *bagdžal* jelentése: „eine Entenart“.

4. **bécs** (III. cs.): Az egyeztetés kétes értékű, mert a magyar szónak csak a kirgiz *bäs* < **büş* szóban van megfelelője, a török *ā*-nek is rendszeren nyílt *e* felel meg a magyarban.

5. **békó** (III. cs.): Semmiesetre sem valami tör. *byka* alakból származott (EtSz.), mert az oszm. és csag. *bokayu* alapján felteendő török ősalak — úgy látszik — háromszótagos volt, a kétszótagos török szóalakok pedig összevonás útján jöhettek létre. A magyar szónak törökös magyarázata tekintetében nehézséget jelent a tör. -*o*- vagy -*u*- ~ m. -*é*-

megfelelés. Horger szerint (szóbeli közlés) a felteendő háromszótagos török ősalakból a magyarban szabályszerűen **bokó* származott volna, amelyből elhasonulás útján keletkezhetett **bēkō > bēkō*.

6. *börtü* „Kügelchen, Körner“ (ötvösműnyelvi szó) (I. cs.). A BTL és az EtSz. is ?-lel, mert sem a magyar szó tágabb „Körnchen“ jelentésére, sem a török megfelelők ötvösműnyelvi használatára nincs adat. Azonban semmiesetre sem tartozhatik „török jöv.-szavaink fiatalabb rétegébe“ (EtSz.), mert mindenesetre csak a magyar *ü > ö* hangváltozás előtt kerülhetett volna nyelvünkbe; kún származású sem lehet, mert a kúnban a megfelelő szó *-k*-ra végződött.

7. *bilincs* (III., IV. cs.): „A magy. bilincs kapcsolata a fenti török-mongol szócsaláddal valószínű, de a felsorolt alakok egyike sem lehet a m. szó közvetlen forrása“ (EtSz. I. 402). A *bilincs* szóhoz legközelebb állónak látszik a mongol *bilüčeg* szóalak, amelyben a magyarok a szóvégi *-g*-t kicsinyítő képzőnek értelmezhatték; a *-cs* előtt pedig inetymológikus *n* kifejlődését kellene felténnünk. Nincs azonban az sem kizárva, hogy *bilincs* szavunk szláv származású a magyarban; a szláv nyelvekben ugyanis az idézett mongol szóalak már régtől fogva meghonosodott (talán az avarok révén): v. ö. ó-egyh. szl. *bēlbčugb* „annulus“.

8. *busz* (III. cs.): Az idevonható török szóalakoknál — úgy látszik — a *p*-s szókezdet volt az eredeti (v. ö. EtSz. I. 580).

9. *csóka* (III. cs.): „Hogy a magyar *csóka* szláv vagy török jövevényszó-e, biztos kritérium híján nehéz eldönteni“ (EtSz.). Esetleg se nem szláv, se nem török jövevényszó, hanem a madár hangját utánzó magyar szó.

10. *csökönyös* (III. cs.): „Melich szerint a *csökönyös* a *csökken* ige alakv.-ból olyan újabkori származék, mint amilyen a *csaponyos* a *csap-pan* ige *csapon* alakv.-ából“ (EtSz. I. 1178).

11. *dió* (< *gyiő*), (I. cs.): Bár az EtSz. szerint is „eredete nincs tisztázva“, formailag a M u n k á c s i-féle magyarázatot (~ csag. *janak* stb.) nem lehet kifogásolni; jobb magyarázatot pedig e szóra vonatkozólag nem ismerünk.

12. *ér* (III. cs.): Az EtSz. is kérdőjellel: „Noha a m. *ér* > tör. *är*-, *ir*- származtatása alaki szempontból elfogadható, a jelentéskörök eltérése szembeszökő: a m. *ér*- legrégibb és származékokban is leggazdagabban képviselt jelentése 'tango, contingo', a t. *är*- két főjelentése pedig 'ankommen' és 'sein'...“ (EtSz. I. 1596).

13. *gözü* (I. cs.): Ha nem is teljességgel lehetetlen, de nem is nagyon valószínű, hogy török **küsüy*-ből (BTL M u n k á c s i nyomán) a m. *gözü*, *göző* származott volna; fontos körülmény még, hogy a magyar szóval egybevetett török szavaknak nem „Spitzmaus“, hanem „Ratte, Maus“ a jelentésük.

14. **gyalom** (I. cs.): A BTL-ben idézett török szavak alapján ös-török alaknak *jylym* teendő fel; ennek és a magyar szóalaknak kapcsolata nem teljesen világos hangtani tekintetben; hasonló hangalakú és jelentésű szó pedig a szanszkritban is van (Munkácsy ÁKE 313).

15. **gyaláz** (I. cs.): Budenz szavunkat kapcsolatba hozta a *gyalog* szóval; ez a magyarázat semmiesetre sem mondható képtelenségnek (természetesen ebben az esetben eredeti jelentése szavunknak „tipor” lehetett).

16. **gyötör** (I. cs.): A török *jitür-* „verlieren, vernichten” szóval való egybevetésnek jelentésbeli nehézsége van.

17. **ír** (I. cs.): A török megfelelőjének nem „orvosság” a jelentése, hanem egy orvosságul használt növény neve. A szó általánosabb értelmű használatára a törökben, a szűkebb körű használatra pedig a magyarban nincs adat.

18. **káka** (III. cs.): A BTL-ben idézett török szavak (*kaky, kuky, kova, köya, küya* stb. összetartozása teljesen kétséges; de azt sem lehet megérteni, hogy mi módon tartozhatnának ezen szavak össze a magyar *káka* szóval: még Gombocz sem mert ezen szóra vonatkozólag török ősalakot konstruálni.

19. **kancsó** (I. cs.): A magyar szónak a csag. *končak* szóval való egybevetését már Gombocz is kérdéses helyességének jelezte, nyilván elsősorban a jelentésbeli eltérés miatt (a török szó jelentése „längliche Tasse, Teller, Schale, Trinkgefäß”), de azután még a török *o ~ m. a* megfelelés sem olyan magától értetődő. Különbösen is a csag. szó *kolčuk* alakban is előfordul, és esetleg az *l*-es alak az eredeti, mert hisz például az oszmánban a *kolčak* szó már annyit jelent mint „karpáncél”... Mindezenesetre ismerni kellene a török szó etymológiáját.

20. **kaptány** (III. cs.): A magyar szó csak a székelyeknél használatos.

21. **karám** (III. cs.): A török nyelvekben csak *kora* alak van. Hogy ehhez egy *-n* török kicsinyítő képző járult volna, az csak feltevés, amely azonban támogatható a mordvin *koram* „eingezaunter Hof” és osztják *xurán* „Viehhof” szóalakokkal (török jövevényszók). Amennyiben a m. *karám* kún jövevényszó volna, a török *-o ~ m. -a* megfelelés nehézséget nem jelentene; ha azonban régi török jövevényszó volna, akkor az első szótagban itt is kétszeres nyíltabbá válást kellene feltenni (*u > o > a*).

22. **kelengye** (I. cs.): A feltételezendő bolgártörök **külindiy* szóalak nem mutatható ki a török nyelvekből: csak a *kälin* „Schwiegertochter” szó van meg; a m.-ban a feltételezendő *-d > -gy-* hangváltozás sem szükségszerű.

23. **köpü** (I. cs.): A „butterfass” jelentésű csag. *köpü*, bask. *göbü* etymológiája homályos; östörök szóvégi *-ü* pedig a magyarban minden-

esetre eltűnt volna. Amint pedig Mészöly megvilágította (MNy. XI. 15), a *köpi* szó magyar eredetű is lehet.

24. **nyargal** (I. cs.): A török *jaryala* „im Pass gehen“ etymológiáját nem ismerem.

25. **olcsó** (I. cs.): Mészöly Gedeon felfogása szerint (szóbeli értesülés) szavunk kifogástalanul kapcsolatba hozható a m. ó „alt“ szóval is.

26. **öböl** (IV. cs.): A magyar szóban *-r > -l* hangváltozás volna felteendő; az *-r* végződésű alaknak azonban a régiségben vagy a népnyelvben nincs nyoma.

27. **öcs** (III. cs.): Kifogástalan ugor etymológiája van. Hogy az idevonható ugor szavakkal miért tartozna a török emlékekben előforduló *iči* 'jüngerer Bruder' „feltétlenül“ össze (Németh KCsA. I. 75), azt belátni nem lehet. Véletlen egyezés valószínűbb.

28. **öreg** (II. cs.): A szó finnugor eredetű is lehet (v. ö. *Toivonen* (NyK. L. 456).

29. **örök** (II. cs.): A török *örük* „fortdauernd, beständig“ csak a turáni uigur emlékekben fordul elő.

30. **sérény** (III. cs.): A Munkácsi által idevont török szavaknak összetartozása nincs tisztázva (v. ö. KSz. XV. 349): *tör ä ~ m. ē?*

31. **síma** (III. cs.): Teljesen kifogástalan magyar etymológiája is van (v. ö. BTL).

32. **tarló** (I. cs.): A magyar szó Budenzcel a magyar *tarol* ige származékának is magyarázható

33. **topórtján** (III. cs.): Az idevonatközlő török szóalak csak ki van következtetve. Szavunk a felteendő török *-č- > m. -cs- ~ -ty-* megfelelés miatt még egyáltalán nem sorozandó Palló M.-val török jövevényszavaink „középső“ rétegébe.

34. **törvény** (III., IV. cs.): A szó első része egybevezethető ugyan alakilag és jelentésileg az ótörök *törü*, mong. *türü* szóval, azonban a *-vény*-re kielégítő magyarázat nincs.

35. **tözeg**: V. ö. 5. fej. B) k pontjával.

36. **túró** (I. cs.): Bár a kaz. *tuyaruk* szóalakkal egybevezethetőnek látszik (nehézséget jelent azonban, hogy a török szó három szótagú), nem lehetetlen, hogy a szó iráni eredetű a magyarban; v. ö. óiráni *tūray* „käsig gewordene Milch“ (Bartolomae, Air. Wb. 656): Mészáros Gyula szóbeli közlése nyomán.

37. **űröm** (III. cs.): A török *ü- ~ m. ü-* megfelelés miatt a magyar szó aligha közvetlenül a törökből származott (kas. *ürem* stb.), vagy pedig talán valami más török nyelvből mint többi jövevényszavunk (az óstörök *ü*-nek ugyanis nyílt *e* szokott megfelelni a magyarban).

38. **tulbó:** Ligeti ellenére (NyK. XLIX. 219) sem látszik lehetetlennek, hogy a m. szó Munkácsi felfogásának megfelelően a mongol *tuluma* szóval kapcsolatos.

VI. Hibás etymológiák:

1. **agár:** „Legvalószínűbb, hogy egy szláv *ogār* átvétele“ (EtSz.).
- 1.^a **arat:** „Eredete nincs tisztázva“ (EtSz.). Valószínűleg finnugor eredetű és összetartozik a votják *aral-* „ernten“ igével.
2. **bakó:** „Kielégítő magyarázata nincs“ (EtSz.).
3. **béke:** „Biztos etymonja nincs“ (EtSz.).
4. **bekecs:** Munkácsi (NyK. XXXII. 279) „Kuhkalb“ jelentésű török szóval egyeztetette. „Elfogadható magyarázata nincs“ (EtSz.).
5. **berke:** A Ligeti (MNY. XXXIII. 301) által idevont újgur stb. *bürkä* alapján a magyarban nyílt *e*-t várnánk, pedig *i*-s és *ü*-s variánsok is vannak; ezenkívül a m. és tör. szó jelentései is csak részben egyeznek.
6. **bodor:** „Elfogadható magyarázata nincs“ (EtSz.). Talán finnugor eredetű (v. ö. Wichmann: UJb. VII. 185).
7. **botor:** A török *butur*-ral való összetartozása (v. ö. Munkácsi: KSz. XIV. 352) „az eltérő jelentések miatt valószínűtlen“ (EtSz.).
8. **bögöly:** A BTL-ben a 167. lapon még mint „nicht ganz sicherer Fall“ van említve (östör. *-k- ~ m. -g-* miatt). A BTL egy ócsuvas, az EtSz. pedig már egy tör. **bügöl* alakból származtatja. Az egybeállított mongol és török szavak valószínűleg nem is tartoznak össze, mert — úgy látszik — részint ősalt. *-k-*, részint ősalt. *-g-* szerepel bennük.
9. **bün:** Németh Gyula újgur *mün* „Schuld, Sünde“ szóval vetette egybe (KCSA. I. 73), azt tételezvé fel, hogy az újgur szó östörök **bün*-ből származott. Figyelman kívül hagyta azonban azt a körülményt, hogy a magyar szó eredeti alakja *biün* volt: az *ü* semmiképp sem származhatott török *ü*-ből.
10. **cége:** A Gombocz-féle etymológiának megfelelő *szége*, *cége* szóalak tulajdonképp téves olvasat, a szó tényleges alakja *szégye*; ez pedig szláv származású (v. ö. Moór, UJb. VII. 122–150, Nyr. LX. 111).
11. **cickány:** Csinált szó (v. ö. EtSz.).
12. **csabák:** „... alig gondolhatunk arra, hogy e halnevet honfoglaláselőtti török jöv.-szavaink közé sorozzuk“ (EtSz.).
13. **csákány:** „Eredete nincs tisztázva“ (EtSz.).
14. **csótány:** Beké (Nyr. XLVII. 203) egy „csipni“ jelentésű csuvas igével próbálta kapcsolatba hozni — a jelentés szempontjából sem kielégítő módon (v. ö. EtSz.).
15. **csavar:** „Eredete nincs tisztázva“ (EtSz.).
16. **csibe:** „Eredetileg hangutánzó, állathivogató szó“ (EtSz.).

17. **csiger**: „Kielégítő magyarázata nincs” (EtSz.).
18. **csihol**: „Hangutánzó szó” (EtSz.).
19. **csoport**: „Kielégítő magyarázata nincs” (EtSz.).
20. **csök** „Taufschmaus”: Az EtSz. szerint kún jövevényszó (Duna-Tisza közti tájszó).
21. **dísznő**: V. ö. a 2. fejezetünk végén közölt fejtegetésekkel.
22. **egy** „heilig”: Né meth (KCsA. I. 242) Vámbéry nyomán török eredetűnek mondja; fejtegetéseit azonban az EtSz. sem fogadja el.
23. **egyéb**: Né meth (Nyr. XLII. 245) Szinyei nyomán török eredetűnek mondja; a magyarázat „hangtani nehézségek miatt elfogadhatatlan” (EtSz.).
24. **gödény**: A Munkácsi-Gombocz-féle törökös etymológia érdekében fel kellene tennünk, hogy a magyarban e szóban *k* > *g*- és *-t* > *-d*-hangfejlődés következett volna be a hangrendi átcsapáson kívül, továbbá szabálytalan *ü* > *ő* hangfejlődés: teljességgel valószínűtlen.
25. **gügyü**: Egyéb nehézségektől eltekintve, a csag. *küdü*, melyet szavunkat egybevetették, csak Vámbérynál fordul elő.
26. **gyáva**: E szó csak a XVIII. században tűnik fel; ezért valószínűleg oszmán származású jöv.-szó. Azonban nem a török eredetű oszm. *džaba* „umsonst, gratis” szóval vetendő egybe, hanem az arab eredetű *java* „fade, albern” szóval: a m. *gyáva* eredeti jelentése t. i. „erőtelen, együgyű” volt.
27. **gyermek**: Gombocz feltevése szerint (Räsänen nyomán) szavunk a csuvas *s'amrâk*, *s'armâk* 'jung' szóval tartoznék össze (v. ö. KCsA. I. 84). Erről a szóról azonban nem tudjuk, hogy a szókezdő *ś*-korábbi *j*-ből vagy *č*-ből származott-e. Az pedig a cser. *samarak*, *samarak* 'Kind' alakok alapján kétségtelen, hogy a csuvas *s'amrâk* szóalak az eredetibb. Azután pedig a csuvas *k* szóvégződés sem teljesen magától értetődő. — Ezzel szemben a szó ugor etymológiája teljesen kifogástalan (v. ö. Mészöly: NNy. I. 208). A család tagjaira vonatkozó elnevezések között török eredetű különben sincs nyelvünkben.
28. **gyűr**: A BTL-ben kérdőjellel. Valószínűleg hangrendi átcsapással *gyúr*-ból.
29. **harang**: Ligeti szerint a „gong” jelentésű mongol *qarangya* XIII. század utáni tibeti jövevényszó, s így semmiképp sem lehet kapcsolatba hozni a m. *harang* szóval (NyK. XLIX. 245–251). Az is azonban teljesen valószínűtlennek látszik, hogy a magy. szó a köztörök *qazun* „kazán” szóval volna egybevetendő Ligeti feltevése értelmében: az általa feltételezett bolgártörök **χaraŋ*-nak ugyanis a magyarban *harán* vagy *harám* felelne meg, de semmiesetre sem *hurang*. Ezenkívül a bolgártörökben szókezdő *χ* sem tehető fel: persze ezt a feltevést Ligeti Né meth Gyulának a *hún* névről való eszmefuttatásával indokolja...

30. **hetevény:** Törökből származtatta Pais (MNy. XXIX. 37); a szónak azonban teljesen kifogástalan magyar etymonja is van (l. ugyanott).

31. **hír:** A BTL-ben kérdőjellel. A magyar szóval egybevetet török szó arab eredetű, de még ezeken felül is vannak hangtani nehézségek.

32. **igér:** Nemcsak az ősalt. -g-nek m. -g-vel való egyeztetése hibás, hanem a m. ige állítólag török személyragos alakot (III. sz.) tükrözne, ami teljesen valószínűtlen.

33. **kalokány:** Gombocz két török növénynévvel is kapcsolatba próbálja hozni, azonban mindkét egybevetés valószínűtlennek látszik. A kirg. *kašayan* alapján feltételezhető bolgártörök alak **kalaŷan* lehetne ugyan, de ennek a magyarban *kalán* felelne meg. Ép úgy az idevont köz-török *karayan*-nak *karán*.

34. **kár:** Ligeti szerint (MNy. XXIX. 220) tör. *qor*-ból, bár szerinte is „a török *o* ~ magyar *á* megfelelés korántsem világos”. Ellenben teljesen kifogástalanul származtatható a szláv *kvar* szóból.

35. **kepe:** A felhozott török párhuzamok ősalakja **küpän* volna, amelynek a magyarban *kevény* felelne meg. A m. szó szláv *kopu* szóból származik hangrendi átcapással (Móór Nyr. LX. 60).

36. **kéve:** Nem látszik valószínűnek, hogy a kaz., bask. *kübä* szóalakban a -b- eredeti volna; ebben az esetben ugyanis a csuvasban -v-t kellene várunk; már pedig a csuvas alakok: *kuBa* és *koBa*. De baj van a magyar szó vokalizmusával is, sőt nem egyezik a török szócsoporthoz és a magyar szó jelentése sem. Az idevont török szavak „kleiner Heuhaufen“-t jelentenek. De különösen képtelenség az egybevetés a tárgyl népraiz szempontjából is: gabonabetakarítás momádós módja szerint ugyanis a learatott gabonát nem kékébe kötik, hanem boglyába gyűjtik.

37. **kobak:** Östör. -p- van egyeztetve m. -b-vel; talán kún *kabak* „cucurbita” szóból.

38. **kopó:** Oszmántörök *köpäk* szóval nem egyeztethető.

39. **köd:** Semmiesetre sem török eredetű; a mongol *küder*-ből való származtatására pedig azért nincs szükség, mert kifogástalan finnugor etymonja van.

40. **körte:** A m. szó eredeti alakja *kürtvél* volt, ami a török *kürtmä*, *kärtmä* szóalakokkal való egybevetés tekintetében nehézséget jelent: hasonló alakú és „körte” jelentésű szavak a kaukázusi nyelvekben is akadnak.

41. **kút:** V. ö. a 4. fejezetben felhozottakkal.

43. **orvos** (R. Nagy: MNy. XXX. 157) < tör. *arwišcy* „Zauberer”: a magyar szó legrégebbi alakja *uruus* (Oklsz.).

44. **özön:** „... a m. *özön* szó török eredete felette kétséges” (Németh: MNy. XXVII, 227).

45. **pödör**: A török *bötör*-rel való egybevetés hangtani nehézségeken kívül magyarázatlanul hagyja a *pöndörít* szóalakot is.

46. **sarló**: V. ö. a 2. fejezetben mondottakkal.

47. **sürü**: Nem vethető egybe sem csuvas *s'šra* „dicht, dick“ szóval, sem tel. *čirak*-kal: a csuvas *š* ugyanis nem *i*-ből, hanem *u*-ból származott.

48. **süveg**: V. ö. a 2. fejezetünkben mondottakkal.

49. **szarufa**: „Die ältere erklärung *szarufa* als *szarvfa* „hornbalken“ scheint doch näher zu liegen“ (BTL). Valószínűleg a szláv *rog*-nak megfelelő tükörszó.

50. **szárny**: V. ö. a 2. fejezetünkben előadottakkal.

51. **szemölcs**: V. ö. a 2. fejezetünkben felhozottakkal.

52. **szérű**: V. ö. a 2. fejezetünkben mondottakkal.

53. **szöllő**: V. ö. a 2. fejezetünkben mondottakkal.

54. **teker**: Az oszm., kirg. *dävir*-, csuv. *tavər*-, mong. *teyere* semmi-kép sem tanúsítják, hogy e szóban valaha is szerepelt volna intervokális *-k-*, amit Gombocz feltételezett.

55. **tor**: A csag. *tor* csak Vámbérynél szerepel.

56. **tömlő**: Valószínűleg magyar származású; v. ö. Paisnak Munkácsi törökös magyarázatára vonatkozó fejtegetéseivel (MNy. XXX. 36).

57. **tűnik**: A csag. *tün*- csak Vámbérynél; törlendőnek tartja Németh is (MNy. XI. 317).

58. **vályu**: Magyarországon átvett bolgártörök jövevényszónak mondta Németh, de v. ö. NNy. III. 249–254.

59. **zerge**: Csinált szó (v. ö. Németh: MNy. XI. 316).

VII. Összegezés:

Megvizsgáltunk összesen 283 etymológiát, amelyek közül 230-at már Gombocz tárgyalt BTL-ében; ezeken kívül még kiterjeszkedtünk 53 újabb idetartozó szómagyarázatra is. Alapos vizsgálat után arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy a 283 szómagyarázat közül 59 teljességgel elfogadhatatlannak tekintendő. A figyelmes olvasó meggyőződhet róla, hogy egyáltalán nem akartunk mindenáron kiküszöbölni törökös szómagyarázatokat, hisz mindazon eseteket, amelyeknél a javasolt származtatás lehetősége csak némileg is megvolt, a kétséges etymológiák csoportjába soroztuk be. Ilyen szómagyarázatot 38-at találtunk. A teljesen kifogástalan magyarázatok száma ilyenformán nem több 186-nál. Ezekről az alábbi táblázat nyújthat áttekintést:

	I. csoport	II. csoport	III. csoport	IV. csoport	Össz.
Helyes etym.	67	15	72	8	162
Helyes tör. vagy mong. etym.	10	2	12	(24)	24
Kétségesek	14	3	19 (—2)	2 (+2)	38
Összesen	91	20	103	10 (+24+2)	224

Talán feltehetjük, hogy a kétségesek közé besorozott szómagyarazatok felerészben majd helyesnek bizonyulnak. Ez más szavakkal annyit jelent, hogy a magyar nyelv szókészletében körülbelül 200 olyan szó van, amely a Gombocz-féle eredeti értelmezés szerint honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszónak volna tekintendő. Ennek a számnak igazi jelentőségét csak akkor fogjuk megfelelően értékelni tudni, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelv szókészletében több mint négyszer ennyi régi, vagyis már a nyelvemlékek korában is meglevő szláv jövevényszó van. Senkinek sem fog eszébe jutni a magyarságot ezek alapján szláv népnek kinevezni; aki azonban 200 mongol-török jövevényszóra való tekintettel a magyar népet török eredetűnek akarja megteinni, az vagy romantikus török-rajongó vagy — tájékozatlan. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról a fontos körülményről sem, hogy ez a 200 szó három nyelvből való. És ha Németh Gyula azt hirdeti, hogy a magyarság a honfoglalás kora előtt egy évezreden keresztül török népek között élt, hatásuk alatt állott, sőt velük egy volt, akkor már csak a jövevényszókészlet alapján is meg kell és lehet állapítanunk, hogy ez a ráhatás nagyon felületes lehetett, mert hisz a szláv népekkel való érintkezés eredményeképpen már egy-két század múlva is négyszer-ötször annyi szláv jövevényszó került nyelvünkbe, mint amennyi mongol-török jövevényszó összesen van a magyarban... Hogy a neovámbéristák iörökösködő őstörténete ezen eddig nem ismert előzmények után nem lehet más mint „fikciók pilléreire épült áltudomány”; az nyilvánvaló.

Ha azonban valaki azt hinné, hogy a neovámbéristák ezek után majd be fogják bizonyítani, hogy nem 200 három nyelvből származó jövevényszó őstörténeti elképzeléseik alapja, hanem lényegesen több, az bizonytalansággal fog... Tőlük fejtegetéseimre válaszként legfeljebb gyalázkodást és őtestamentomi átkokat várhatok vagy mélységesen bölcs — hallgatást... Az az ádázul gyűlölködő hang, amelyet őstörténeti elméleteik kritikusaival szemben eddig állandóan használni szoktak, világosan tanúsítja, hogy ők tényleg rajongók. Ez semmiesetre sem valami nagy érdem a tudományban, de ezt tudva egyet-mást mégis megért az ember...

7. Mi módon honosodtak meg a török és mongol jövevényszavak előbb tárgyalt csoportjai nyelvünkben?

Az előadottak szerint a magyar nyelv jövevényszavainak az a csoportja, amelyet Gombocz 1912-ben még bolgártöröknek mondott, tulajdonképp három nyelvből származik. A három nyelv közül csak két nyelv mondható töröknek, s e kettő közül is csak az egyik volt tényleg bolgártörök jellegű. A harmadik nyelv pedig — amint megállapíthattuk — mongol nyelv volt.

Idegen szavak meghonosodásának feltétele mindig az átvevők részén előforduló kétnyelvűség volt. A magyarság egy részének tehát valamikor az említett három nyelvet beszélnie kellett; hogy egyszerre-e vagy pedig különböző időkben, azt nem tudhatjuk. Az utóbbi lehetőség azonban már eleve is valószínűbb. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a magyarság a honfoglalást megelőző időkben egy köztörök, egy bolgártörök és egy mongol nyelvet beszélő néppel szorosabb kapcsolatban állott.

Mivel a bolgártörökös jellegű jövevényszavak száma lényegesen nagyobb a köztörökös jellegűekénél, ezért a közömbös jellegű jövevényszavainknak (III. csoport) nagyobbik része is nyilván az első nyelvből származott. Ebből azonban az is következik, hogy a magyarság a honfoglalás előtti időkben egy bolgártörökös jellegű nyelvet beszélő török néppel sokkal bensőségesebb kapcsolatban volt, mint azzal a köztörök jellegű nyelvet beszélő néppel, amelynek nyelvéből szintén kerültek jövevényszavak a magyarba.

Az első kérdés az lehet számunkra, hogy minő viszony lehetett a magyarság és azon török nép között, amelynek nyelvéből való régi török jövevényszavaink nagyobbik, vagyis bolgártörökös jellegű csoportja. Erre nézve más forrásunk természetesen nincs, mint maguk az idetartozó jövevényszavak. Ezekből azonban megtudhatjuk azt a fontos körülményt, hogy a földműveléssel kapcsolatba hozható török jövevényszavaink a bolgártörökös jellegű nyelvből származnak. A földművelés tárgykörébe tartozó szavak ugyanis csupán régi török jövevényszavaink első, vagyis bolgártörökös jellegű és harmadik, vagyis nyelvileg közömbös jellegű csoportjában fordulnak elő, amiből a legnagyobb valószínűséggel arra lehet következtetni, hogy a földműveléssel kapcsolatba hozható nyelvileg közömbös jellegű török szókészlet is abból a nyelvből származik, mint az első, vagyis bolgártörökös csoport összes szavai. A földművelésre az első csoport szavai közül a következők vonatkoznak: *borsó, csepű, dara, eke, gyom, gyümölcs, karó, komló, kóró, kölyű, ocsú, seper, szapu, (?) tarló, tiló*. — A III. csoport szavai közül idvonhatók: *árpa, búza, kender, ör* (ige), *szór*. — Ha tehát azok a bolgártörökök, akik a magyarokkal a honfoglalás előtt szorosabb érintkezésben voltak, földműveléssel foglalkoztak,

akkor azok csak a magyarok szolgái lehettek. A magyarok ugyanis kétségtelenül nomádok voltak²¹; a nomádos törzsszövetségeken belül pedig a nomádok és hozzájuk tartozó földművesek között a viszony sohasem volt más, mint hogy a nomád volt az úr, a földműves a szolga, amint ezt Cs. Sebestyén Károly folyóiratunk legutolsó számában közölt tanulmányában behatóan kifejtette és megmagyarázta (v. ö. NNy. X. 41—60). Sebestyén Károly tanulmányában közölt adatok szerint a nomádok akkor szoktak valamely más nép szolgálatában ráfanyalodni a földművelésre, ha valamely okból elvesztik legfőbb kincsüket, állattálmányukat. Konstantinos Porphyrogenetos előadásából pedig tudjuk, hogy korábban a chazarok törzsszövetségébe tartozott kabarok fellázadtak a chazar uralom ellen; a lázadást leverték, de akik a lázadók közül el tudtak menekülni, azok a magyarokhoz csatlakoztak. Ha a lázadásban résztvetteknek menekülniök kellett, akkor nyilván csak állattálmányuknak kisebbik töredékét menthették meg. Ennek következtében mit tehettek volna egyebet, mint hogy a magyar törzsszövetségben elvállalták a földművelési munkák elvégzését, vagyis azt a szükséges munkát, amelyet nomádok mindig szívesen bíztak idegen leszegényedett törzsekre. De az sem lehetetlen, hogy a chazarok lázadó törzse már a chazar törzsszövetségben is nem állattenyésztéssel, hanem földműveléssel foglalkoztak, vagyis hogy szabadságukat már régebben elveszítették.

A nomádok szántóföldjei a téli szállások közelében, a folyótorkolatok környékén szoktak lenni. Hogy a leszegényedett kabarok szántásvetésen kívül a nomád magyarok téli szállásai közelében halászáttal is foglalkoztak, azt legvilágosabban a *gyalom* néven kívül (a téli halászat eszköze) bolgártörök jellegzetességű halneveink tanúsítják, amilyenek *sőreg* és *süllő*; de nyilván ezekkel együtt honosodott meg a magyarban a közömbös nyelvi jellegű *tok* is. — A törökösködő őstörténészek az ősmagyarokat erőnek erejével valami nyomorult halásznépnek szerették volna megtenni. Ennek az elméletnek azonban semmi alapja sincsen, mert hisz a magyarban csak négy jelentéktelen finnugor származású hálnév van — három jelesebb hálnak bolgártörök eredetű neve mellett!

Hogy a magyarsághoz csatlakozott elszegényedett kabarok a nomád életmódot folytató magyarság téli szállásai közelében nemcsak halásztak, hanem a teljes megtelepüléshez közelálló életmódot is folytattak, azt a sertésenyésztéssel kapcsolatos török eredetű *ártány* és *serte* szavaink

²¹ Törökösködő őstörténészeink az adatok világos tanúsága ellenére tagadják, hogy az ősmagyarok állattenyésztők lettek volna. Mivel földművesek az ősmagyarok nem voltak, kérdeznünk kell, hogy mi szerepük lehetett egy török nomádos törzsszövetségben. Vagy talán azt hiszik a neovámbéristák, hogy a törökök atyafiságos szeretetből nyájakkal ajándékozták meg a „zsákmányoló” életmódot folytató ugor testvéreket, akik — azokkal úgysem tudtak volna mit kezdeni?

tanusítják, amely szavak a nyelvileg nem jellegzetes szavak csoportjában fordulnak ugyan elő, de semmi kétség, hogy a földműveléssel kapcsolatos szókészlettel együtt honosodtak meg nyelvünkben. A megtelepedett életmódot ezek a szavak azért tanusítják az átadó népre nézve, mert sertésekkel semmikép sem lehetne a steppén nomadizálni.

Amint kifejtettük, lehetséges, hogy a *disznó* szó esetleg még finn-ugor eredetű; az elnevezés természetesen eredetileg vaddisznóra vonatkozott. Ennek a szónak a megmaradása a nyelvben azonban azt tanúsítja, hogy a magyarok nyári szállásai költözéseik során mindig erdős vidékek közelében voltak. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy Lebediában való tartózkodásuk idején nyájaikkal nyáron fölhatoltak a Don és a Donec forrásvidékéig is. Ugyanezt fel kellene azonban abban az esetben is tenni, ha valaki fejtegetéseink ellenére továbbra is bolgártörök eredetűnek volna hajlandó *disznó* szavunkat tekinteni. Míg azonban e szavunk a vaddisznót is jelentette, az *értány* szó bizonynyal (sőt valószínűleg a *serte* szó is) már az állattenyésztés terminológiájából való. Mivel azonban — az erdők tökéletes hiánya folytán — Lebediában sertésenyésztésre semmi lehetőség nem volt, a magyarok ezt a szót csak az Etelközben vagy pedig a mai Magyarország területén vehették át valami bolgártörök nyelvet beszélő földműves nép nyelvéből. Hogy a magyarok a IX. század folyamán érintkezésben voltak egy bolgártörök nyelvet beszélő néppel, azt a *besenyő* népnév tanúsítja. Ezzel a bolgártörökös hangalakú névvel ugyanis a magyarok csak IX. század második felében ismerkedhettek meg (v. ö. Gombo cz : MNy. XII. 282). Mivel pedig történeti adatok szerint az a török nép, amely a magyarsággal Etelközből Magyarországra költözött, a kabar volt: ebből nyilvánvaló, hogy a sertésenyésztésre és földművelésre vonatkozó török jövevényszavaink csak az ő révükön honosodhattak meg nyelvünkben.

Nomád törzsszövetségeken belül a később csatlakozottakat a határvédelem ellátására és az előlharcolásra szokták kötelezni. Az utóbbit a kabarokra vonatkozólag Konstantinos Porph. is megemlíti. Annyit még tudunk róluk, hogy a honfoglalást megelőző időkben magyarokkal együtt a későbbi Ausztria területén kalandoztak (v. ö. Schünemann, UJB. II. 221). Ezek után a kabaroknak nyomuk vész; nevük még a magyar törzsnévi helynevek sorában sem fordul elő (v. ö. NNy. X. 134). Ennek csak az lehet az oka, hogy a kabarok (három törzsük volt) saját törzsneveikkel szerepelnek helyneveink között. A kérdés csak az, hogy mely nevek hozhatók velük kapcsolatba. Eddig négy helynév került ilyen szempontból gyanúba: *Székely*, *Kálozd*, *Varsánd* és *Tárkány* (NNy. X. 135). Ezek közül önálló magyar néptörzsként csak a székelyek szerepelnek. Háború esetén az Árpád-korban ők nem-lovagi fegyverzetben, mint portyázók tényleg elől harcoltak; ezen kívül rájuk volt bízva a keleti határ védelme is. Ez

utóbbi körülmény tette lehetővé, hogy törzsi különállásuk századokon át napjainkig megmaradhatott. A székelyek azonban semmiesetre sem Erdély hegyei között — szláv környezetben — magyarosodtak el, hanem ők már mint magyar nyelvűek kerültek oda határőröknek. Ha a székelyekben a kabarok egyik ágát látjuk, akkor korai elmagyarosodásukra nézve ismét Konstantinos Porph.-t idézhetjük, aki szerint t. i. a kabarok bírája a turkok („magyarok“) elütő nyelvét is. A törzsi szervezet felbomlásával valószínűleg ősi magyar elemek is keveredtek közéjük, ami teljes elmagyarosodásukat sietthette.

Az itt előadott elmélet véleményünk szerint igazolható is. Van ugyanis két bolgártörökös jellegű jövevényszavunk, amelyek kapcsolatba hozhatók a székelyekkel. Ezek *ir* és *betű* szavaink. Ugyan Németh szerint a törököktől átvett rovásírás az egész magyarság szellemi kincse volt: csakhogy ezt a feltevést egyetlen tény vagy adat sem támogatja. Ha a székely rovásírás valaha tényleg általános lett volna, akkor már feltétlenül előkerült volna valami emléke ennek az írásnak nem-székely területről is. Ennek azonban semmi nyoma sincs; de még csak valami rovásírásos felirat sem maradt ránk valamelyik honfoglaláskori leleten (gondoljunk csak a fegyvereken fennmaradt germán runafeliratokra!). De nemcsak a magyarországi emlékek hiánya bizonyítja, hogy a rovásírás csupán a székelyek tulajdona volt, hanem még határozottabban az a körülmény is, hogy a rovásírást Kézai tanúsága szerint már a középkorban is székely speciálitásnak tudták.

Ezzel számunkra a bizonyítási kör be is zárult. Ennek eredményeképpen azt mondhatjuk ki, hogyha minden nem csálóka látszat, akkor régi török jövevényszavaink java része a kabarok révén honosodott meg a magyarban. — Ez a gondolat természetesen egyáltalán nem teljesen új, hisz Konstantinos Porph. ezt az olvasni tudóknak jóformán meg is mondta, amikor kiemelte, hogy a magyarok is beszélik a kabarok nyelvét. Ezért már Hunfalvy Pál és mások is kabar eredetűeknek mondták a magyar nyelv régi török jövevényszavait. Persze Vámbérynek és híveinek ez a nagyon is kézenfekvő következtetés egyáltalán nem volt inyük szerint való. Ha ugyanis a török jövevényszavak javarésze nem a messze múlt homályában, hanem csak a kabarok csatlakozása révén honosodott meg nyelvünkben, akkor a magyarság török eredetéről még csak beszélni sem lehetett volna. A kabarokat tehát valamiképpen ki kellett küszöbölni a magyar nyelv történetéből. Ebben a tekintetben a neovámbéristáknak kapóra jött Gombocznak egy szinte kézzelfogható hibás okoskodása. Gombocz eredetileg ugyanis még a lehetőségét is tagadta annak, hogy a kabarok révén török jövevényszavak kerülhettek volna nyelvünkbe. A kabarok ugyanis Konstantinos Porph. szerint eredetileg a chazarok közé tartoztak. A *chazar* népnév pedig Gombocz szerint azt bizonyítja a maga szóközépi *z*-jével, hogy a

chazarok nyelvére nem volt jellemző a rhotacizmus; ez tehát azt tanúsítaná, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai ebből a nyelvből nem származhatnak. Csakhogy arra nézve semmiféle bizonyítékunk sincs, hogy a *chazar* név saját-név lett volna;²² azonkívül pedig Gombocz figyelmen kívül hagyta azt is, hogy ugyanazon nomád törzsszövetségbe nemcsak egyféle nyelvet és nyelvjárást beszélő törzsek szoktak tartozni; továbbá, hogy a magyarok századokon keresztül érintkeztek a chazarokkal.

A BTL. szerint tehát a kabar nyelv hatása a magyarra a szókincset illetően elenyészően csekély lehetett (BTL VI.). Ezt a feltevést Gombocz még egy analógiával is valószínűsíteni próbálta. Hivatkozott ugyanis arra, hogy a betelepült kúnok és besenyők nyelvéből is alig néhány szó került a magyarba. Az analógia azonban hibás volt. A régi magyarokról ugyanis — amint már említettük — hitelesen tudjuk, hogy beszéltek a kabarok nyelvét; tehát megvolt a lehetőség arra hogy a kabarul is beszélő magyarok révén kabar jövevényszavak honosodhassanak meg a magyarban. A kúnok és besenyők nyelvét azonban a magyarok közül soha senki sem beszélte, aminthogy később sem tanulta el senki sem a betelepült cigányok, örmények és görögök nyelvét sem. A középkorban hazánkba betelepült török töredékek elmagyarosodtak ugyan, azonban az ő révükön török jövevényszavak nem igen kerülhettek a magyarba. Tapasztalati tény ugyanis, hogy a beszélők anyanyelvük szavait valamely idegen nyelvbe nem igen szokták belevegyíteni, csak fordítva szokott ez megtörténni. Ezek szerint érthető, hogy miért honosodott meg például olyan kevés kún nyelvi szó a magyarban; de az is nyilvánvaló, hogy ebből a körülményből a feltételezendő kabar nyelvi hatásnak a magyar szókincset illető mértékére még semmi sem következik.

Megemlékeztünk arról, hogy nyelvünk bolgártörök szavai esetleg két nyelvjárásból valók. Az egyik nyelvjárásban az őstörök szókezdő *j*-még kétségtelenül változatlan alakban volt meg, a másik bolgártörök nyelvjárásban, amelyből szintén kerültek jövevényszavak nyelvünkbe, pedig esetleg már bekövetkezett a *j* > *d'*-hangfejlődés. Amint láttuk, az *ir* ige

²² Ebből a szempontból a név etymológiája teljesen közönyös lehet számunkra. Az ugyanis kétségtelen, hogy maga-magát semmiféle nép kőborlónak nem nevezte volna el, ahogy azt Gombocz és Németh Vámbéry nyomán elképzelték: ilyen jelentésű szóval csak idegenek nevezhettek meg egy- népet, amint erre már K. Schühemann is rámutatott (UJB. V. 295). Ehhez még csak azt fűzhetjük hozzá, hogy nomádok nem is szoktak kőborolni, amint ezt Cs. Sebestyén Károly itt a közelmúltban behatóan ki is fejtette (NNy. X. 41–61). Ezek után igazán nem csodálni való, hogy a *chazar* név Vámbéry-féle etymológiája nyelvészetileg is teljesen értéktelen (v. ö. erre vonatkozólag Mészáros Gyula fejtegetéseit: NNy. X. 77–84. és annak folytatását mostani számunkban; továbbá az én megjegyzéseimet jelen füzetünkben).

a legnagyobb valószínűség szerint a kabar csatlakozók révén honosodott meg nyelvünkben; ebből az következik, hogy a kabarok vagy esetleg csak azok egyik törzse *j*-nyelvet beszélt, mert hisz amint ezt első fejezetünkben kifejtettük, az *ír* török nyelvi előzménye *j*-vel kezdődött. Lehet, hogy egy másik kabar csoport nyelvében a *j* > *d'*-hangfejlődés már bekövetkezett, és azok a jövevényszavak, amelyek esetleg már *gy*-vel kerültek a magyarba, eme feltételezhető II. csoport nyelvéből valók. Azonban az sincs kizárva, hogy a magyaroknak már a Kubán mellékén is voltak bolgártörök nyelvet beszélő földműves szolgálai, akiknek a nyelvéből valók talán azok a bolgártörök jövevényszavaink, amelyek esetleg már *d'*-vel kezdődtek az átadó nyelvben is.

*

A Magyar Nyelvtud. Kézikönyvének tervezete szerint Gombocz lett volna hivatva a magyar nyelv török jövevényszavainak ú. n. „középső” rétegével kapcsolatban a kabar eredetű jövevényszavainkról is megemlíkezni. Tanulmánya sajnos nem készült el, úgyhogy ebben a vonatkozásban csupán Németh Gyulának egyik ilyen tárgyú cikkére lehetünk tekintettel (v. ö. MNy. XVII. 22). Ebből mindenesetre megállapíthatjuk, hogy azok a nyelvi kritériumok, amelyek szerinte a „középső” réteg szavaira volna jellemzők, nagyon sok esetben keresztezik egymást; ezért nem csodálni való, hogy Németh Gyula — saját szavai szerint — sok mindent maga sem értett meg. — A középső rétegbe tartoznának például azok a szavak, amelyeknél szóvégi *k*-t vagy *g*-t találunk, de a „*tűzök* viselkedése rejtélyes”. Idetartoznának a török *č* ~ magyar *cs* megfelelést feltüntető szavak is, csak hogy a *sereg* szót nem érti; a *csepű* és *kancsó* szavakat azonban szerinte bolgártörök eredetűnek kell tekinteni, bár *cs*-jüket megmagyarázni nem tudja, sőt szerinte valószínűleg bolgártörök eredetűeknek tekintendők a török *-čy* képzős jövevényszavaink is (*ács*, *bölcs*, *szatócs*, *szücs*), bár ezeknek *cs*-je ismét nehézséget jelent. És így tovább... Persze Németh Gyula képtelenségre vállalkozott, amikor azokat a nyelvi sajátosságokat próbálta összeállítani, amelyek nyelvünk török jövevényszavainak „középső” rétegét jellemeznék; ilyen réteg t. i. nincs: néhány kunsági tájszót talán mégsem nevezhetünk ki „réteg”-nek!²³

Németh Gyula „középső” rétege jobbra egyezik a mi második köztörök jellegű csoportunkkal. Hogy pedig az ebbe a csoportba tartozó szavak már a honfoglalás előtt honosodtak meg nyelvünkben, azt több

²³ Hogy Németh Gyula „középső” rétege körül nincs minden rendben, azt Ligeti is észrevette (NyK. XLIX. 212). Ő annak a feltevésével próbált volna a bajokon segíteni, hogy a „bolgár-török” nyelvben *k*-s szóvég is lehetett; ezt a feltevést azonban semmivel sem lehet igazolni, de még csak valószínűvé tenni sem. Csak hogy persze a *sereg* szavunk *s*-hangja nem bolgártörökös jellegzetesség — mint Ligeti feltette — a köz-török *č*-vel szemben, hanem — amint már tudjuk — magyar fejlemény.

— előttünk már ismeretes — körülmény tanúsítja: 1. A török *č* ~ m. s-megfelelés a *sereg* szóban. — 2. Az östörök *j* ~ m. sz- megfelelés a *szél* és *szücs* szavakban. Ez a két szó ugyanis akkor került még a magyarba, amikor — amint kifejtettük — a mai sz- még *s'*-nek hangzott. — 3. A honfoglalás előtt került végül nyelvünkbe a török *-oyo-* ~ m. *-ü-* megfelelés szerint a *tűzok* szó is.²⁴

A második csoportba tartozó szavak minéműségéből azonban semmit sem tudunk megállapítani arra nézve, hogy minő viszony lehetett a magyarság és ezen második török nép között. Gyanúthatólag ez a török nép is a chazar törzsszövetségbe tartozott. Lehetséges, hogy az idetartozó jövevényszavak csupán a szomszédi érintkezés révén honosodtak meg nyelvünkben, de talán mégis valószínűbb az a feltevés, hogy ezen második csoport szavai is egy a kabarokéhoz hasonló csatlakozás emlékéét őrizték meg. Az mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy az idetartozó szavak már a kabar csatlakozás előtt kerültek nyelvünkbe. Tehát ezek tekinthetők török jövevényszavaink legrégibb rétegének.

*

Ami már most a mongol jellegű jövevényszavainkat illeti, ezekre nézve figyelembe veendők a következők: Mongolos jövevényszavaink jegyzékében fontos elvont fogalmak nevein kívül (*bátor, érdem, bölcs, idő, ige, ok, tömény*) még különösen a szarvasmarhatenyésztésre vonatkozó szókészlet jellemző: *bika, borju, ökör, tulok* és *ünő*. Ezek közül ugyan csak a *tulok* szó az egyetlen, amelynek megfelelőjét török nyelvekből nem ismerjük; valószínű azonban, hogy erre a tárgykörre vonatkozólag a *tulok* szón kívül az említettek közül még más mongoleredetű szó is van a magyarban. — Arra a már felmerült feltevésre, hogy a mongolos szavak török közvetítéssel kerültek volna nyelvünkbe, véleményem szerint egyáltalán nincs semmi szükségünk, sőt a török közvetítés felvétele több e csoportba tartozó szavunknál — amint láttuk — hangtani okokból sem lehetséges. Feltehető azonban, hogy a chazar törzsszövetségben a mongoloké volt a vezetőszerp (talán nem véletlen, hogy fejüket mindig a mongolos *γaγan* alakban emlegetik).

A törökökről ugyan az a hír járja, hogy különleges „államalkotó” képesség jellemezne őket. Ez azonban csak afféle turáni rege; megállapítható ugyanis, hogy a török törzsszövetségek többnyire idegen — mongol és iráni — vezetés alatt jöttek létre.

Középkori eredetű mongol népelem ma is van Kelet Európában, de nyilván már a népvándorlások korában is elsodródtak oda mongolok, akik azután érintkezésbe jutottak a magyarsággal, sőt az sem teljeséggel lehe-

²⁴ Nincs ebben a szóban semmi rejtélyes: csupán olyan korban került a magyarba, amikor nyelvünkben még hiányzott az *o* hang.

tetlen, hogy a magyarsághoz csatlakozott nomád törzsek között egy mongol törzs vagy törzstörődék is akadt...

8. Ugorok, magyarok és törökök

Mindazt, amit az előző fejezetekben a magyar nyelv régi török és mongol jövevényszavait illetően megállapítanom sikerült, „A magyar nép eredete” című tanulmányom megírásakor természetesen még nem ismerem, illetve akkor én is még osztottam az ezekre vonatkozó közkeletű fel fogásban. Nyilvánvaló azonban, hogy az előzőekben előadottak figyelembe vételével bizonyos vonatkozásokban módosítani vagyok kénytelen azt az őstörténeti elméletet, amelyet korábbi tanulmányomban kifejtettem. Ezek a szükségszerű módosítások lényegileg egyszerűsítést jelentenek.

Idézett tanulmányomban részletes kritikai vizsgálat alá vettem a világháború után felmerült őstörténeti elméleteket abban a reményben, hogy a kétséges kérdések megvitatása révén a végérvényes tudományos igazság megállapításához közelebb jutunk. A törökös álláspont képviselőinek egy része és pedig elsősorban is a neovámbéristák — ők voltak a magyar őstörténet területén a tulajdonképeni zavarokozók — nagyon furcsán, de rájuk mindenesetre jellemző módon reagáltak a tanácsokra vonatkozó kritikámra²⁵ és elméletemre. T. i. elhatározták nagy ravaszul, hogy egyszerűen agyon fogják hallgatni; amiről pedig ők hallgatnak, az a magyar tudományos életben: nincs, mert hisz — hála Melich jeles tudománypolitikájának — övük a hatalom és az Akadémia és a Nyelv-tudományi Társaság és a budapesti egyetem és az a kis aprópénz, ami nálunk nyelvtudományi célokra létezik...²⁶ Mivel azonban érezték, hogy a közön-ség ebben a kérdésben mégis csak elvár tőlük bizonyos állásfoglalást, egy derék közkatonájukkal megiratták, hogy a termékeny vitára vonatkozó óhajom aligha teljeseedik, „mert — enyhén szólva — nem mindig találta el azt a hangot, amit (sic!) a tudományos irodalomban köztisztelőben álló, érdemes tudósokkal szemben használni illik” (Ehén. 1933, 169). Mellé-kesen megjegyezve még csak el sem tudom képzelni, de bizonyára tanul-

²⁵ Több hibás tanításukra vonatkozólag tőlem függetlenül az enyém-hez hasonló vagy azzal egyező megállapításra jutott Fehér Géza is (v. ö. NNy. VIII: 25).

²⁶ Szegények különösen az utóbbival nagyon meg vannak akadva. Nem tudnak ugyanis mit kezdeni vele. Mivel pedig a vezérek arra nem hajlandók, hogy a klikkhez nem tartozó nyelvészek tudományos műveit jelentessék meg a fölös pénzeken, a tagok pedig a pénzekkel arányban álló terhelést nem győzik, ezért inkább más módszerekkel igyekeznek megszabadulni a nyomasztóan sok pénztől. Így pompás kiadásban meg-jelent vaskos kötetben a minap saját tanácsokat igyekeztek népszerűsíteni; azután pedig a hírek szerint elhatározták, hogy 20.000 pengőt fordítanak Gombocz Zoltán jórészen több nyelven megjelent, mindenki számára könnyen hozzáférhető s többnyire már elavult műveinek újból való meg-jelentetésére...

mányom olvasói sem, hogy ki lett volna az a köztisztelőben álló tudós, akivel szemben én állítólag nem „találtam el” a megfelelő hangot..., amiért az a súlyos büntetés ért, hogy tanulmányomat Vámbéry derék epigónjai az agyonhallgatás szörnyűséges anatómájával sujtották... Mivel pedig művem végén némi kis ravaszkodással tagadásba vettem, hogy elméletem legkisebb mértékben is új volna, ezen a jó urak kapva kaptak, hogy ily módon hallgatásukat ne csak állítólagos sértődöttségükkel kelijén indokolniok, ami mindenkit mégsem győz egészen meg. A derék visszhang tehát az említett helyen ezt is elhírlette: „Új megállapításai nincsenek, egyes régi véleményeket magáévá tesz anélkül, hogy újabb érvekkel támogatná” (i. h.). Később persze Németh Gyula már úgy állította be kérdéses tanulmányomat, amikor a programm ellenére valahogyan csak mégis vitába keveredett velem, hogy én abban csupán az ő anyaga alapján „újrarágtam” volna a dolgokat, sőt „hogy úgy mondjam” gondolkozni segítettem; ő tehát azért tekintette méltóságán alólinak, hogy szóvátegye azokat a „képtelen” megállapításokat, amelyekkel én az emlegetett újrarágás mellett — úgy látszik — mégis csak előálltam. (v. ö. MNy. XXXIV. 60; NNy. X. 28).

A neovámbéristák megmosolyogni való gyerekes ravaszkodásaival szemben Hóman Bálint Magyar Története második kiadásának jegyzeteiben (633. l.) becsületesen és magyarul megmondta, hogy én az onogurmagyar azonosság helyett egy új elméletet konstruáltam, amelyet ő azonban fantasztikusnak tart, főleg azért, mert „lovas-harcos” finnugorokat és „földmives” törököket tesz fel. Érvélesem felfogása szerint szorgalmas adatgyűjtésem ellenére is (ez a Németh-féle újrarágás!) gyenge alapon áll, de azért az anyag újabb csoportosításával és egy-két találó megjegyzéssel valamennyire mégis csak hozzájárultam a kérdések tisztázásához.²⁷

Kétségtelenül relatív, hogy mit tartunk fantasztikusnak, mit nem; az ugyanis tény, hogy nem mindenki tartotta őstörténeti elméletemet fantasztikusnak. Annyi azonban Hómannak rája vonatkozó megjegyzéséből is egészen világosan kitűnik, hogy Vámbéry derék epigónjai szemén szedett ürügyekkel igyekeztek az azzal szemben való állásfoglalás elől kitérni. Nyilván attól féltek — és pedig joggal, hogy elméletük védelmében ellenmondásokba fognak keveredni, amelyekből mindenki majd könnyen megértheti már, hogy a magyarság őstörténetét illető elképzeléseik illúziókon alapulnak.

²⁷ Nagyon sajnálni való, hogy Hóman Bálintnak — bizonyára súlyos miniszteri elfoglaltsága következtében — nem volt módjában behatódobban is foglalkozni azokkal a problémákkal, amelyeket „A magyar nép eredete” című tanulmányomban vetettem fel. Ő t. i. — ellentétben a neovámbéristákkal — sohasem volt fanatikus hívője ennek vagy annak a tudományos elméletnek, a tudományos vita céljának pedig sohasem az ellenfél becsméréstét tekintette...

Annak a megállapításán kívül, hogy a magyar őshaza Európában volt, az én elméletemben még az ősmagyar nép gazdasági viszonyaira vonatkozó nyelvi tények játszottak jelentősebb szerepet. Hogy a magyar nép már a törökökkel való érintkezés előtt is lovasnómád nép volt, azt előttem már Mészáros Gedeon is megállapította a törökösödő őstörténeti elméletek képviselőivel szemben. Ezt a nyelvi tényeken alapuló következtetést Hóman Bálint különösen fantasztikusnak találta. Ha azonban Hóman lehetségesnek tartja, hogy a feltételezetten halász-vadász ősmagyar nép török befolyás alatt lovasnómád néppé alakult át (pedig ezt semmi nyelvi vagy másnemű adat nem tanúsítja!), akkor nem lehet belátni, hogy miért nem alakulhatott volna át ilyenre valamilyen más lovas népnek a befolyása alatt (pedig ezt adatok is tanúsítják!)... Vagy talán csak a törökök lettek volna lovasok?

Há tudjuk, hogy a magyarok őshazája Európában volt, akkor az ősmagyar nép műveltségét illetőleg már nem csupán a nyelvi tényekből vonható következtetésekre vagyunk utalva, hanem tanuképp megszólaltathatjuk az ősmagyar, illetve az őssugor nép archaeológiai hagyatékát is. Mészáros Gyula mutatott rá a magyar őstörténet kutatói közül elsőnek arra, hogy a Volga—Káma mellékén egy délvidékről jött nép, amelyet ő hunnak nevez, honosította meg a lótenyésztést és a fémművességet.²⁸ Hogy ezen kultúrahordozó nép kaukázusi származású volt, azt egyrészt az anyafinói és a rákövetkező pianobori kultúra emlékanyagának a Kaukázus melléki kultúrákkal való kapcsolatai tanúsítják, másrészt pedig ezen ráhatásnak az emléket világosan megőrizte a nyelv is; amennyiben például az ugor nyelvek lótenyésztési terminológiájának a kaukázusi nyelvekben vannak megfelelői. Sőt az archaeológiai emlékanyagból az is megállapítható, hogy az ősmagyar nép lófélesége határozottan egy nem keleti eredetű fajtához tartozott. Ezek szerint az ugorság úgy alakult ki, hogy egy alacsony kultúrájú finnugor népelemre — amely azonban a halászaton és vadászaton kívül már primitív földműveléssel és juhtenyésztéssel is foglalkozott — rátelepedett egy fémművességgel bíró, lótenyésztő kaukázusi népelem, amely azonban átvette a finnugor népelem nyelvét. Ez a fejlődési folyamat anthropológiailag is kimutatható, amennyiben az obi ugor népek anthropológiai alkatukat illetőleg különböznek az összes többi finni-

²⁸ „Hunok és magyarok“ (NNy. VIII. 97—110). Különösen: Kelet-európa néptörténete, 1938; II. 128—135. — Nem tudom teljesen helyeselni, hogy Mészáros Gyula ezt a Kaukázus vidékéről északra nyomult kultúrahordozó népet hunnak nevezi; mert ha igaz is, hogy a hunok törzsszövetsége kaukázusi és iráni népelemből állott, az még nem lehet ok arra, hogy e két népelemet minden esetben összefoglaló névvel hunnak nevezzük. Ez ugyanis bizonyos félreértésekre adna alkalmat: arról azonban például szó sem lehet, hogy ezen alapon Kézai hunkrónikájának valamilyen történeti vagy hagyománymegőrző értéket tulajdonítsunk...

ugor népektől, de feltűnően hasonlítanak a honfoglaló magyarságban nagyobb mértékben képviselt hosszúfejű és alacsonytermetű emberfajhoz. Sőt a kaukázusi emberfajtaival való ősi és bensőséges keveredés nyomai a magyarság testi alkatán még ma is kimutathatók.²⁹

Törökösködő őstörténészeink is tudatában vannak őstörténeti elméleteik egy alapvető nehézségének. Nem tudnak ugyanis magyarázatot adni arra, hogy miért és mi módon vették volna át a halász-vadász népek képzelt ősmagyarok vagy, ahogy ők mondják, előmagyarok a velük érintkezésbe jutott törököktől a lovasnomád kultúrát. Közismert ugyanis, hogy zsákmányoló életmódot folytató primitívek általában képtelenek áttérni az állattartásra, mégha meg is ajándékozzák őket állatokkal. Nem szoktak ugyanis hozzá ahhoz a kitartó figyelmet igénylő munkához, amely az állattenyésztés szükségszerű követelménye. — De arra a feltevésükre sem tudnak semminemű magyarázatot adni, hogy miért vették volna át az állattenyésztő török ősök a halász-vadász primitív „előmagyar” népek a nyelvét. Ezek a nehézségek azonban számunkra is fennállanak, mert hisz kérdeznünk kell, hogy mi módon mehetett végbe az a népkeveredés, amely szerintünk már az ősugorokból lovasnomád népet formált. Erre a kérdésre azonban feleletet tudunk adni. Bizonyítható ugyanis, hogy annál a kaukázusvidéki népelemnél, amely az ősugorság települési területére behatolt, a házasság exogám formája divatozott; vagyis a magasabb műveltségre való áttérés úgy ment végbe, hogy az ősugorok települési területére behatolt lovasnomád kaukázusi népelem összeházasodott az ott élő primitívebb műveltségű ősugorokkal. Erre bizonyítékot W. Steinitz-nak az obi ugor népek társadalmi viszonyaira vonatkozó kutatásai szolgáltatnak számunkra. Az ő megállapítása szerint ugyanis a vogul és osztják nemzetiségek két exogám phatriába tartoznak.^{29/a} Az egyik csoportnak osztják elnevezése *mōs'* (a tö: *mōns'*) nyilván összetartozik a vogulok saját elnevezésével a *mān's'i*-val és a magyar népnévvel. Nevezetes már most az, hogy az osztják népköltészetben a *mōs'*-ok mindig mint okosak, műveltek és jók szerepelnek, ellentétben a másik phatriának a *por*-oknak képviselőivel, akik mindig buták, nyerseks és rosszak.

Az egykori *hét-magyar* népnév tehát azt tanúsítja, hogy a nyolc ősmagyar törzs egy kivételével ahhoz a magasabb műveltségű a Kaukázus

²⁹ Semmikép sem lehet helyeselni, hogy Bartucz újabban a régebbi terminus helyébe a turáni emberfajta elnevezést igyekszik bevezetni tudományos irodalmunkba. Ez az újabb elnevezés ugyanis rendkívül alkalmas arra, hogy azt a közönség hibás elképzelésekkel hozza kapcsolatba... Vagy talán a tudományos terminusoknak is alkalmazkodniuk kell bizonyos őstörténeti elméletekhez?

^{29/a} V. ö. „Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien” című cikkét (Ethnos, 1938, 125—140), amelyet jelen számunk szemleirovatában behatárolt is ismertetünk.

vidékéről a középső Volga mellékére beköltözött exogám phatriához tartozott, amely ott a fémművességet és az állattenyésztést meghonosította. Nyilván az állattenyésztéssel együtt honosodott ott meg a törzsi szervezet is. Mivel pedig a magyar törzsnevek a *Magyar-Magyar* név kivételével a magyar nyelvből nem magyarázhatók (v. ö. NNy. X. 61—75), valószínűnek tartjuk, hogy ezek az elnevezések az ősmagyarok elfeledt atyái nyelvének a maradványai. Az ugyanis az előadottakból következik, hogy a magyar nyelv az ősmagyaroknak szó szerinti értelemben veendő a nyelve volt. Ezt az ősmagyar anyanyelvet azonban tanulmányunk nyelvészeti részeiben előadott bizonyítás szerint nemcsak ugor, hanem — úgy látszik — permi elemek is jellemezték, ami tehát annyit jelenthet, hogy a *magy* ősök feleséget nemcsak az ugor, hanem a permi népek lányai és asszonyai közül is szereztek. — A zöngétlen explozívoknak a fejlődéséből pedig arra lehet következtetni, hogy már az őszugor korban megváltozott a hangsúlyozás módja, amennyiben a korábbi — feltehetőleg szabad — magassági hangsúly helyébe az első szótaghoz kötött erősségi hangsúly lépett. Gyaníthatólag ez a hangsúlyozási mód szintén az egykori atyái nyelv hagyatéka.

Származásunknak egy emléke a honfoglalást követő századokban egy darabig még élt. Még Kézai is emlegeti t. i. a *turul*-t mint a magyarság hadjelvényét, de *genus Turul* néven említi az Árpádokat is, mert hisz a hagyomány bizony nem Attilát tekintette az Árpádok őséne, hanem a *turul*madarat.³⁰ Ennek az értelmét felfedik előttünk az anyaninói és pianóbori kultúrának bronzból öntött kiterjesztett szárnyú madarábrázolásai (sas, sólyom és bagoly ábrázolások), amelyek előfordulnak a déloroszországi iráni népek archaeológiai hagyatékában is. Mászáros Gyula bizonyítása szerint (v. ö. NNy. VIII. 105/6) mind az egykori déloroszországi iráni népekhez, mind pedig az említett kultúrák képviselőihez ez a madarábrázolás mint napsymbolum Előázsziából származott el. Ez tehát azt jelenti, hogy a pogánykori magyarok az Árpádokat a Nap fiaiként tisztelték. Mivel a napmadárnak mythikus jelentősége volt, azért a nevét bizonyára nem volt szabad kiejteni, aminek következtében idegen származású néven emlegették, amint hasonló tekintetből nevezték meg szláv származású névvel a medvét is.

Az egykori exogámiának az emléke lehet az a nőrablási történet is, amellyel középkori krónikáink a magyar történet előadását megkezdik. Sőt még azt is lehetségesnek tartom, hogy az exogámiát a magyar

³⁰ Ezt a felfogást képviseli Deér József is „Heidnische und Christliche in der altungarischen Monarchie” című tanulmányában (Szeged, 1938, 49—85). Meg kell azonban jegyezni, hogy Deér József sok szempontból tanulságos fejtegetéseit hátrányosan befolyásolta az a körülmény, hogy a neovámbéristák őstörténeti elgondolásait túlságosan készpénznek vette...

törzsek még a honfoglalás után is folytatták. Ezzel volna talán magyarázható az a feltűnő körülmény, hogy az ugorosnak tekinthető hosszúfejű és alacsonytermetű emberfajta a magyarság körében olyan hamar megfogyatkozik, sőt szinte teljesen el is tűnik.

Ha tudjuk, hogy az ősmagyar nép is beletartozott a Volga- és Káma-melléki pianobori kultúrának hordozói közé, akkor arra nézve sem lehet kétségünk, hogy az ősmagyar nép ezt a területet legkésőbb Kr. sz. utáni hetedik század folyamán már elhagyta, 600 körül ugyanis a pianobori kultúra a Volga mellékéről nyomtalanul eltűnik, illetve felváltja a teljesen más jellegű bolgár-kultúra, míg a pianobori kultúra az azt megelőző anyaninói kultúrának új elemekkel bővült folytatása volt. Mivel azt tudjuk, hogy a bolgár-kultúra hordozói a volgai bolgárok voltak,³¹ itt nyilván az történt, hogy a volgai bolgárok 600 körül kiszorították hazájukból a pianobori kultúra képviselőit. A magyarok a bolgártörök törzsek nyomása elől ekkor bizonyára déli irányban tértek ki, míg az obi ugor népek őseit a volgai bolgárok északnak szorították, ahol kénytelenek voltak más életmódra áttérni. Régi lovasnomád életmódjuk emléke azonban náluk is megmaradt bizonyos szokásaikban, amelyekhez makacsul ragaszkodtak (lóáldozatok!), azután pedig epikus hagyományaikban.

Hóman különösen annak a feltevését tartja képtelenségnek, hogy finnugorok át tudtak volna kelni a steppén és a középső Volga mellékéről el tudtak volna jutni a Kaukázus mellékére. Csakhogy az ősmagyarok nem mint finnugorok, hanem mint állattenyésztők keltek át a steppén. Hogy pedig az ősmagyarok már a törökökkel való érintkezésük előtt is állattenyésztők voltak, azt — amint újra hangsúlyozni kívánom — részint nyelvi, részint pedig archaeológiai adatok kétségbenvonhatatlanul tanu-

³¹ Zichy István gróf, mivel a magyarok őshazáját áthelyezte Ázsiába, a pianobori kultúrával nem tudott mit kezdeni, mert hiszen a pianobori kultúra képviselői semmiképp sem voltak azok a primitív zsákmányoló életmódot folytató halászok és vadászok, akiknek ő az ősmagyarokat a feltételezett török kultúráhozók érdekében meg szeretné volna tenni. Ezért, hogy a pianobori kultúrát a magyar őstörténetből valamiképp eltüntesse, ezen kultúra képviselőinek a volgai bolgárokat akarta megtenni. „Az eurázsiai lovas-nomád műveltség kérdéséhez” című cikkében (v. ö. Budapesti Szemle, 1936, 17—36). Zichynek ez az elmélete azonban mincs tekintettel a keleturópai régészeti anyagot a legjobban ismerő archaeológusoknak azon megállapítására, hogy a pianobori kultúrának semmi kapcsolata sincs a rákövetkező bolgár-kultúrával, amelynek a hordozói pedig kétségtelenül a volgai bolgártörökök voltak (v. ö. az Ebert-féle Reallexikon Finnougrier c. cikkével és Szegedi Füzet. III. 242—244). — Zichynek legújabbán megjelent, népszerűnek mondott „Magyar őstörténet” című művecskéjéből persze az is kitűnik, hogy Zichy a magyarság török eredetéről szóló regének érdekében most már az onogurokat szeretné átköltöztetni Európába, amint régebben a feltételezett hun eredet érdekében a magyarokat költöztette át Ázsiába... (V. ö. szemleirovatunk ismertetésével).

sítták. A steppén való átkelés tehát tavasszal, amikor a steppe kivirágzik, a magyarok számára ép úgy nem okozhatott különösebb nehézséget, mint ahogy állattenyésztő törökök, mongolok és iráni népek is át tudtak kelni a steppén. Különösen könnyű lehetett nomád nép számára a középső Volga mellékéről eljutni a Kubán mellékére. A Volga könyökig ugyanis a Volga mellékén haladhattak, onnan pedig már könnyen át lehetett kerülni a Don mellékére, ahonnan a Kubán már csak egy ugrás... Ezzel természetesen csupán a steppén való átkelésnek egyik és pedig a legkönnyebben megvalósítható módjára kívántam utalni. Nem lehetetlen azonban, hogy a magyarok sokkal körülményesebb módon jutottak el a középső Volga mellékéről a Kubán mellékére.

A történeti adatok vizsgálata alapján már korábbi tanulmányomban arra a megállapításra jutottam, hogy a Kubán mellékén nem láttak a VI. század folyamán magyarok. Ha pedig ezt a megállapítást elfogadjuk, akkor azt a következtetést is el kell fogadnunk, hogy a magyarok csak az onogur-bolgárok Kubán melléki birodalmának elpusztulása után — tehát csak 650 után — jelenhettek meg a Kubán mellékén.³² De az sem lehet kétséges, hogyha a magyarok beletartoztak volna az onogurok törzsszövetségébe, akkor a chazarok támadása után ők is nyugat felé költöztek volna az onogur törzsekkel. Amint az őshazára vonatkozó fejtegetéseimre nem reflektáltak a törökös őstörténeti elméletek képviselői, úgy ezekre a megállapításokra sem tettek semmi észrevételt. Pedig ezek ép olyan alapvető jelentőségűek a magyar őstörténet szempontjából, mint annak a megállapítása, hogy hol volt az őshaza és milyen volt az ősmagyar nép műveltsége.

Hóman különösen nagy fontosságot látszik tulajdonítani annak a körülménynek, hogy a magyarokat a szlávok nyomán egész Európa az onogurokról nevezte el. Az eredetét illető őstörténeti következtetésekre azonban valamilyen népek csak a saját neve ad lehetőségét, nem pedig a mások által használt megnevezés. Alkalmam volt egy sereg példát felhozni a közelmúltban (v. ö. NNy. X. 65) arra vonatkozólag, hogy nagyon gyakran ruházták át valamely népre egy másik népnek a nevét, anélkül, hogy a két népnek származásukat illetőleg a legcsekélyebb közük is lett volna egymáshoz. A névátruházáshoz már az is elégséges szokott lenni, hogy egy újabban feltűnt nép egy korábban ismert népnek a tele-

³² Meg kell jegyeznem, hogy Mészáros Gyula felfogása szerint a magyarok sohasem láttak a Kubán mellékén, hanem a középső Volga mellékéről közvetlenül a Fekete-tenger mellékére Lebediába költöztek. Nem lehetetlen, hogy Mészáros Gyulának igaza van ebben a kérdésben, de véglegesen csak akkor lesz módunk állást foglalni, ha majd közzéteszi érveit és — ellenérveit. Meg kell azonban azt is jegyeznem, hogy ez a körülmény semmiképp sem volna súlyosabb ellenmondásban a mi megállapításainkkal.

pülési területeit szállotta meg. De hisz így nevezték el az avarokat és később a magyarokat is hunoknak, sőt tudakosan pannonoknak. Hogy pedig az *onogur* elnevezést is ilyen alapon ruházták át a keleti szlávok a magyarokra, ezt az a tény is bizonyítja, hogy a magyarok valóban az onogurok régi településterületét szállták meg. Aki különben a szlávoktól a magyarságra átruházott *onogur* népnévnek a magyarság eredetére vonatkozó jelentőséget hajlandó tulajdonítani, annak azt is fel kell tételeznie, hogy a régi szlávok nagyon jól voltak tájékozódva a magyarság őstörténetéről; sőt ezen felfogás képviselőinek azt is fel kellene tulajdonkép tenniök, hogy a szlávok a magyarok őstörténelméről a magyaroknál is jobban lettek volna tájékozva, mert hisz a magyarok a neovámbériszmus korszakáig általában mit sem tudtak arról, hogy az őseik az onogurok lettek volna.

A Kaukázus mellékén sokféle nép és nomád törzsszövetség szerepelt hosszabb-rövidebb ideig a népvándorlás korában. A neovámbéristák felfogása szerint mindezen törzsszövetségek törököknek tekintendők; ezekre vonatkozó felfogásuk tekintetében csak annyiban térnek el mesterüktől, hogy Vámbéry még a skytákat is török származású népnek tartotta. A sokféle népet természetesen még többféle néven emlegetik a kútfők; mert hisz valamely nép ritkán szokta szomszédait azon a néven megnevezni, amely az illető népnek is a saját neve; de az sem lehet kétséges, hogy a Kaukázus mellékén a népvándorlás korszaka adott a legtöbb alkalmat egyes népneveknek más népekre való átruházására. — A népnevekkel Vámbéry derék epigónjai mesterük példaadása nyomán még alaposabban elbántak; ugyanis egy szálig mind kimagyarázták őket török neveknek. Azután pedig ezek a névmagyarázatok lettek a körbizonyítás ismert módszere szerint az illető népek török voltának legfőbb bizonyítékai... Ilyenformán török eredetű népnév lett a *türk* és a *chazar*, az *onogur* és a *bulgár*, az *ogur* és a *szabir*, a *hun* és az *avar* stb. De nagy portyát indítottak a töröknek kimagyarázható népvándorlaskori személynevek után is, sőt töröknek akartak kimagyarázni minden a népvándorlás korából ránk maradt homályos feliratot is. Már eddig is a folyóiratunkban megjelent cikkek egész sorozatában volt alkalmunk kimutatni, hogy mennyire értéktelen nyelvészeti játszadozások termékei azok a törökös névmagyarázatok, amelyekre nyelvi kérdésekben járatlan történészek elméleteket voltak hajlandók felépíteni. Szinte úgy látszott már, hogy a magyarság egész őstörténete belevész annak a délibábos álitörök világnak a káprázatába, amelyet nyelvészeink egy része Vámbéry mester példaadása nyomán odavarázsoolt Keleturópa steppéire... Az ugyanis egyáltalán nem került nagyobb fáradságukba, hogy jeles módszerükkel el ne törökösítsék a magyar törzsneveket is.

A magyar törzsnevekre vonatkozó törökös magyarázataival eredetileg Németh Gyula engem is tévútra vezetett, amennyiben korábban még

nem vizsgáltam meg alaposabban őket. Pedig ezek súlyos nehézséget jelentettek számomra. Összhangba és kapcsolatba voltam ugyanis kénytelen egymással hozni Németh Gyula törzsnévmagyarázatainak elfogadása következtében olyan tényeket, megállapításokat és feltevéseket, amelyek szinte kizárni látszottak egymást. Ténynek kellett ugyanis elfogadnom, hogy a magyarok 650 után szoros kapcsolatban voltak a Kubán mellékén a chazar törzsszövetséggel; a chazarok pedig Németh Gyula tanai szerint állítólag nem bolgártörökös, hanem köztörökös jellegű nyelvet beszéltek. Ezzel szemben ténnyel egyértékű következtetés volt számomra az is, hogy azok a bolgártörökök, akiktől régi török jövevényszavaink származtak, nem nomadizáló állattenyésztők voltak, hanem földművesek, akik nem urai voltak az állattenyésztő magyaroknak, hanem azok szolgái, jobbágyai... Mivel ezeket az egymással sok tekintetben ellenmondásban lévő körülményeket valami módon harmóniába kellett hoznom egymással, kénytelen voltam egy elméletet megszerkeszteni. Ezen elméletem értelmében a magyarok a chazarok szövetségében és szolgálatában rátelepedtek volna az onogurok el nem költözött, bolgártörök nyelvű földműves szolgáira; a hódító magyarok pedig átvették volna bolgártörök nyelvű szolgáltaiktól a földművelésre vonatkozó szókészletet és beilleszkedve azok törzsi szervezetébe, örökölték volna azoknak török törzsneveit is. Chazar uraiktól pedig a magyarok — Gombocz idevágó tanításainak megfelelően — csak köztörökös jellegű személyneveket vettek volna át.

Hóman azt kifogásolja, hogy ez az elmélet teljesen a tények figyelmen kívül hagyásával van megszerkesztve, ugyanakkor, amidőn én ellenfeleimmél azt hibáztatom, hogy őstörténteik elméleteikben a tényeket nem veszik a kellő mértékben figyelembe. Ezen kritikával szemben meg kell azonban állapítanom, hogy az én elméletem nem a tények ellenére készült, hanem csupán abból a célból, hogy tényeket vagy vélt tényeket kapcsolatba hozzak egymással. Ha tehát az elméletem elhibázottnak bizonyulna, akkor ez csak annyit jelentene, hogy vagy a ténymegállapítások voltak tévesek vagy pedig a tényeket más módon kell rendszerbe foglalni, mint ahogy én megkísérletem... Szóval az én elméletem, mivel annak végső megállapításai számomra nem valami intuitív meglátás útján adódtak, javítani mindig lehetne. Nem így Hóman és Németh elméletein! Az ő elméleteik ugyanis bizonyos előlegezett nézetekben gyökereznek, illetve azok helyességének igazolását célozzák. Olyan módon tehát az ő magyar őstörténteik elméleteiken javítani nem lehet, hogy a változtatás az ő előleges felfogásukat is érintené: elég, ha ebben a tekintetben a magyar őshaza kérdésére utalok.

Ami pedig az én elméletemet illeti, először is meg kell állapítanom, hogy hibásan tekintettem ténynek Némethnek azt a tanítását, hogy a magyar törzsnevek török eredetűek (v. ö. NNy. X. 61—75, MNy. 63—71 és

NNy: XI.). Cs. Sebestyén Károly fejtegetéseiből pedig arra a megállapításra kellett jutnom, hogy a nomád törzs keletkezése sokkal mélyebben gyökerézik a gazdasági viszonyokban mint Hóman feltette, aki a nomád törzset önkényesen létrejött politikai alakulatlak volt hajlandó tekinteni. — De azt is alkalmunk volt felismerni, hogy ú. m. régi török jövevényszavaink nem egy nyelvből származnak, mint ahogy azt régebben Gombocz nyomán általánosan hittük, hanem már tudjuk, hogy ezek legalább három nyelvből valók. Amint előző fejtegetéseink során megállapítottuk, a három nyelv között volt egy köztörökös és egy bolgártörökös jellegű török nyelv, de egy mongol nyelv is. A három nyelv közül a legtöbb jövevényszó a bolgártörökös jellegű nyelvből került a magyarba. Azt azonban szintén sikerült valószínűvé tennünk, hogy bolgártörökös jellegű jövevényszavak a kabarok révén honosodtak meg nyelvünkben így tehát ezek tekinthetők régi török jövevényszavaink legkésőbbi rétegének.

Mindezek figyelembevételével természetesen már némileg más módon is rendszerbe lehet foglalni a magyar őstörténetre vonatkozó tényeket, mint ahogy azt korábbi tanulmányomban megkíséreltem. Nincs ugyanis most már szükség annak a feltevésére, hogy a magyarok azt elmenekült onogurok hátramaradt földműves szolgáitól vették volna át az azok törzsi szervezetét, mert hisz kitűnt, hogy a magyar törzsneveknek Németh-féle törökös magyarázatai nem helytállóak. Viszont — amint láttuk — valószínűnek látszik, hogy a törzsnevek a magyarság elfeledett — azonban semmiesetre sem török — „atyái” nyelvének maradványai.

A magyarok történeti adatok tanúsága szerint kétségtelenül húzamosabb ideig kapcsolatban voltak a chazarokkal; azt pedig szintén nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a volgai bolgárok a chazarok nyomása elől hatoltak be a pianobori kultúra területére és szorították onnan ki az állattenyésztő magyarokat. Ezek figyelembevételével talán nem mondható teljesen „fantasztikus feltevés”-nek az a gyanításunk, hogy a magyarok ősei a középső Volga vidékének elhagyása után csakhamar a legszorosabb kapcsolatba kerültek ellenségeik ellenségeivel a chazarokkal. Sőt valószínűnek tartjuk, hogy a chazarok már a magyarok szövetségében ülték el Kubán melléki hazájukból a onogur-bolgárokat. Az előzőtt onogurok szállásterületein a magyarok telepedtek meg, akik azután az onoguroktól nemcsak a legelőterületeiket örökölték, hanem a szlávok révén rájuk ruházódott azok neve is, anélkül azonban, hogy ezt a nevet ők maguk is ismerték vagy használták volna. A magyarok és onogurok közötti szorosabb kapcsolatot csak abban az esetben lehetne feltenni, ha a magyarok maguk is valaha onoguroknak nevezték volna magukat. Erről azonban szó sincs; így tehát egyebekben kívül ez ekből is elhibázottnak kell tekintenünk — amint már említettük — az onogur és magyar azonosságra vonatkozó tanításokat.

Mivel az őshazájukból elűzött magyaroknak sikerült a Kubán mellékén új hazát szerezniök, már ebből is következik, hogy nekik már a törökökkel való érintkezés előtt is nomádos szervezetük volt, mert hisz a honfoglalás és az új haza megtartása másképp nem lett volna lehetséges. Bizonyára már a Kubán-melléki honfoglalás korában is „*hét magy-er*”-nek, vagyis hét *magy*-törzsnek nevezték törzsszövetségüket. (v. ö. NNy. X. 61 és XI. 94—96). A *hét-magyar* népnévben a *magy* szóelem — amint fentebb is említettük — eredetileg arra a népre vonatkozhatott, amely a piano-bori kultúra területén meghonosította a fémművességet és a lótenyésztést.

A chazarokon kívül a Kubán-mellék magyarsága történeti adatok tanúsága szerint kapcsolatban volt még a szabiروkkal is; akikről azonban nem tudjuk, hogy milyen nyelvet beszéltek (Németh Gyula hite szerint persze ezek is törökök voltak). Nyelvi tények és történeti adatok (Al Bakri tudósítása) pedig arra engednek következtetni, hogy a magyarok itt jutottak érintkezésbe oszétekkel, s egy köztörökös jellegű nyelvet beszélő néppel, továbbá mongolokkal. Lehetséges, hogy mind e népek a chazar törzsszövetségbe tartoztak bele, talán a mongolok ép a vezető eleme volt ennek a törzsszövetségnek. Esetleg az itt említett népekkel vagy közülök egyikkel-másikkal olyan módon jutott a magyarság közelebbi viszonyba, hogy azoknak egyik másik törzse vagy törzstörődéke csatlakozott a magyarsághoz. Az ugyanis kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar törzseknek a száma már a kabar csatlakozás előtt is nagyobb volt hénél.

A Kubán melléki magyarságnak keleti írók tanúsága szerint (v. ö. NNy. IV. 164) szántóföldjeik is voltak. Ezeket semmi esetre sem a nomád magyarok művelték, amint ezt a körülményt Sebestyén Károly jelen számunkban olvasható tanulmányában behatóan kifejtette és etnológiai szempontból megmagyarázta. Al Bakrinak a magyarok szántóföldjeire vonatkozó megjegyzése, amely tudósítás hitelességében nincs okunk kételkedni, tehát annyit jelent, hogy a nomád magyaroknak már a Kubán mellékén is voltak földműves szolgálai. Nincs kizárva, hogy azok tényleg az elűzött onogurok bolgártörök nyelvű szolgálai voltak. Ha ezeknek a nyelvből esetleg kerültek volna a magyarba jövevényszavak, akkor — amint ezt már kifejtettük — első sorban is azok a szavak vehetők erre nézve gyanúba, amelyekről feltehető, hogy esetleg már az áradó nyelvben is *d*-s szókezdettel szerepeltek. Lehetséges, hogy a magyarság földműves szolgálai nem is költöztek el nomád uralmukkal a Kubán mellékéről. De az sincs kizárva, hogy velük együtt költöztek tovább; a primitív földművelők ugyanis sokkal kevésbé voltak helyhez kötve, mint a maiak, hisz például az indogermán népek földműves kultúrájuk ellenére is nagyon mozgékonyak voltak.

Fettich Nándor szerint a honfoglaláskori magyarság fémműves-

sége a középzásiai minuszinszki kultúrával tüntet fel rokonvonásokat. Ha ez így van, akkor ez a fémművesség csak az említett köztörökös jellegű nyelvet beszélő nép révén honosodhatott meg a magyarság körében; a köztörökös nyelveket beszélő török népeknek ugyanis a legnagyobb valószínűség szerint Középzásiában volt az ősházájuk: így tehát fel lehetne tenni, hogy a fémművességet ezek még középzásiai ősházájukból hozták magukkal a Kaukázus mellékére.

Hogy a magyarok közül sokan beszélhették valamely hozzájuk csatlakozott másnyelvű törzsnek a nyelvét, azt a kabarokat illetően történeti források is tanúsítják. A kabarok révén azonban nem köztörökös, hanem bolgártörökös jellegű jövevényszavak honosodtak meg nyelvünkben. Mivel pedig az ilyen jellegű jövevényszavaknak a száma — amint tudjuk — a legnagyobb, a kabar csatlakozás előtti török és mongol hatást egyáltalán nem lehet valami mélyrehatóan mondani. Ez a megállapítás teljesen összhangban áll azzal, amit keleti források a magyarok Kubán-melléki szomszédairól tudnak: azok között ugyanis törökökről nem történik említés.

A magyarsághoz csatlakozott kabarok — amint ezt előző fejezetünkben kifejtettük — eleinte csak földműves szolgák lehettek. Ez az állapot azonban — úgy látszik — valamennyiükre nem tarthatott sokáig, mert hisz jóformán csak a földművelés eredményére vonatkozó szökészlet egy része bolgártörök eredetű a magyarban (a földművelés eszközei közül csupán az *eke* és esetleg a *tengely* elnevezéseket említhetjük, továbbá a befefejező műveletek elnevezését: *szórás*, *seprés*). Egyebekben a földművelés egész terminológiája szláv eredetű a magyarban jelölül annak, hogy nem a nomád életmódot folytató magyarok, hanem szláv szolgáik művelték a földet az első századokban. A kabarok egy részének — úgy látszik — volt állatállománya vagy nem sokkal a magyarsághoz való csatlakozásuk után tettek erre szert; az a körülmény is erre enged következtetni, hogy a magyarokkal együtt már a honfoglalás előtt kalandoztak Ausztria területén.

A kabarok bizonyára már korán eltanulták a magyarok nyelvét, véglegesen azonban csak a mai Magyarország földjén magyarosodtak el. A magyar nyelvet ők bizonyára eleinte csak tökéletlenül — vagyis saját anyanyelvük hangrendszeréhez alkalmazkodva — beszélték; ennek a következménye teljes elmagyarosodásuk után bizonyos nyelvjárási sajátosságok kialakulása lehetett a magyar nyelvközösségen belül. Az emlékekből is ismert ómagyar nyelven belül azonban — úgy látszik — már bizonyos nyelvjárási sajátosságok keveredése és kiegyenlítődése következett be, ami aligha magyarázható mással, mint az Árpádoknak a régi törzsi keretek szétrombolását célzó telepítési politikájával. Ennek a politikának eredményességét ma is tanúsítják az országban szanszét elő-

forduló törzsnévi eredetű helynevek, amikor pedig a régi magyar törzsnéveket már a középkori krónikások sem ismerték... Sebestyén Károly gyanítása szerint (v. ö. jelen számunkban olvasható cikkét) a magyarokat a nomád életmódról a földműves életmódra való áttérésre valami állatvész készíthette. Ezt a folyamatot az Árpádok valószínűleg tudatosan is előmozdították.

9. Zárószó.

Tudatában vagyok annak, hogy okfejtésem nyelvészeti részét a nem-nyelvész olvasók nem fogják megérteni tudni, de arra nézve sincs kétségem, hogy azt a neovámbéristák nem lesznek képesek megcáfolni. Ismerem azonban őket; ezért arról is meg vagyok győződve, hogy ők a számukra kellemetlen megállapításaimmal szemben való állásfoglalást bizonyára majd valami ilyen értelmű — csakhogy előreláthatólag sokkal nyersebben megfogalmazott — fölényeskedéssel próbálják majd maguktól elhárítani: „Moór fejtegetéseit nem tudjuk komolyan venni“! Hogy az ilyes pökkhendi hangú kinyilatkoztatásokat a nem-nyelvész olvasók megfelelően értékelni tudják, legyen szabad egy körülményre emlíkeztetnem: Ezelőtt körülbelül tíz évvel volt alkalmam egy nagy feltűnést keltett neovámbérista elméletéről kimutatni, hogy az gyökeresen elhibázott. Pedig Melich Jánost a törökrájongók előzőleg nem győzték eléggé dicsőíteni, amiért „bebizonyította“, hogy mi a nagy folyók neveit nem szlávoktól, hanem bolgártörököktől vettük át... Engem fejtegetéseimért Melich és elvbarátai letudatlanoztak, sőt még egy kissé le is hazaárulóztak... Mindez azonban a sokat dicsőített elméleten mit sem segített, mert bizony a kelet-magyarországi honfoglalás előtti bolgártörökök azóta már békésen és dicsőtelenül kimultak a magyar tudományból. Hadd legyek egyszer jós: ez lesz már hamarosan a sorsa a neovámbérista őstörténeti elméleteknek is!

Moór Elemér.

(*Deutscher Auszug.*) — Die alten türkischen und mongolischen Lehnwörter der ungarischen Sprache in Rücksicht auf die Sprach- und Urgeschichte. — Die alten türkischen Lw. des Ung. wurden zuletzt von Z. Gombocz einer systematischen Untersuchung unterzogen („Die bulg.-türk. Lw. in der ung. Sprache“ 1912). G.-s Ergebnisse — auf die alle Theorien einer modernen Richtung in der ung. Urgeschichtsforschung aufgebaut sind — können uns jedoch nicht mehr befriedigen; einen Grundpfeiler seiner Untersuchungen bildet nämlich — zwar nicht ausgesprochen, aber durchgeführt — die Annahme, dass das Lautsystem des Ung. schon viele Jahrhunderte vor der ung. Landnahme im angesetzten Zeitalter der türk.-ung. Berührungen mit dem uns schon aus Denkmälern bekannten Lautsystem des Altung. identisch gewesen wäre. Infolge dieser auch schon

theoretisch unrichtigen Voraussetzung war Gombocz gezwungen, solche türkische Urformen für seine türkisch-ungarischen Wortgleichungen zu konstruieren, die es in keiner türk. Sprache hätte geben können; auch ist die Zahl der offensichtlich unrichtigen Etymologien in seinem Verzeichnis ganz beträchtlich. — Verf. war daher in erster Linie bestrebt festzustellen, in welchen Stücken das Lautsystem des Ung. zur Zeit der türk.-ung. Berührungen von dem Lautsystem des Altung. abwich. Es liess sich feststellen, dass die Laute *d'*, *s*, *š* und *o* zur Zeit der Aufnahme der türk. Lw. in der ung. Sprache noch nicht vorhanden waren. Diese Laute wurden also teilweise durch andere ersetzt, teilweise scheinen einige von diesen, eben durch türk. Lw. im Ung. heimisch geworden zu sein. Die Laute *j*- und *č* in den türk. Lw.-n haben im Ung. dieselbe Entwicklung mitgemacht wie dieselben Laute in den Stammwörtern, d. h. den Wandel von *j* > *d'* und *o*, weiter den von *t's* > *tš* und *š*. — Das *dž*- (? > *ž*) wurde durch *s* ersetzt, aus welchem Laut dann regelrecht *s* geworden ist. — Des weiteren wird ausgeführt, dass diejenigen Wörter des Ung., in welchen den inlautenden Medien der altaischen Ursprache im Ung. Medien zu entsprechen scheinen, nicht türkischen Ursprungs sein können, da sich die Medien im Türk. zu stimmhaften Spiranten entwickelt haben, welche Laute auch im Ung. vorhanden waren. Diese Wörter können also — wenn nämlich die hierher gehörenden Gleichungen richtig sind — nur aus dem Mong. erklärt werden.

Nach Untersuchung von 283 türk.-ung. Wortgleichungen kommt Verf. zu dem Ergebnis, dass von diesen 59 als verfehlt und 38 als zweifelhaft bezeichnet werden müssen. Aber auch die sicheren Etymologien stammen nicht aus einer türk. Sprache, sondern aus drei Sprachen, von denen eben die jüngste Schicht als bulg.-türk. bezeichnet werden kann. Charakteristisch für diese Schicht ist besonders die Terminologie für den Ackerbau, was allein schon beweist, dass diese Türken keine Nomaden waren, sondern vermutlich infolge des Verlustes ihres Viehstandes zu Hörigen der nomadisierenden Magyaren geworden sind. Aller Wahrscheinlichkeit nach waren diese Ackerbau treibenden Hörigen der Magyaren jene drei Stämme der Kabaren, die sich nach dem Bericht des Konstantinos Porph. nach Niederwerfung ihrer Empörung gegen die Chasaren als Flüchtlinge dem nomadischen Bundesstaat der Ungarn anschlossen; es ist also anzunehmen, dass sie als Flüchtlinge nur einen geringen Viehstand besaßen oder dass sie ihren Viehstand, d. h. eigentlich ihre Freiheit, schon früher verloren hatten. Nach dem Bericht arabischer Geographen sollen die Ungarn auch schon während ihres Aufenthaltes im Kuban-Gebiet Ackerfelder besessen haben. Auch diese wurden nicht von ihnen selbst, sondern — wie das bei Nomaden immer der Fall ist — von einer unterworfenen Bevölkerung bestellt. Es ist möglich, dass auch von diesen Hörigen der Magyaren ein bulgarisch-türkischer Dialekt gesprochen wurde. Unter den bulgarisch-türkischen Lw. des Ung. lassen sich anscheinend zwei nicht leicht von einander zu trennende Schichten unterscheiden; ein Teil dieser Wörter stammt nämlich aus einem *j*-Dialekt, der

andere dagegen aus einem *d'*-Dialekt. Mit den Kabaren wird man vielleicht nur den *j*-Dialekt in Zusammenhang bringen dürfen.

Ausser diesen gibt es im Ung. noch eine ältere Schicht von mongolischen und gemeintürk. Lehnwörtern. Es ist möglich, dass diese Wörter aus der Sprache von solchen mongolischen oder türkischen Stämmen herrühren, die sich irgendwann dem ung. — ursprünglich aus sieben Stämmen bestehenden — Stammesverband angeschlossen hatten. Aber auch infolge nachbarlicher Berührungen können sich die Wörter der letztgenannten Schichten eingebürgert haben; vielleicht bestand die führende Schicht der Chasaren eben aus Mongolen.

Die Entstehung des ung. Reiternomadentums ist mit jener dolichokephalen Rasse von untermittelhoher Statur in Zusammenhang zu bringen, die aus dem Kaukasus-Gebiet in das Gebiet der mittleren Wolga gedrungen ist und dort die Pferdezucht und die Metallkultur eingeführt hat. Die Stämme dieser Pferdezüchter haben ihre Sprache infolge der bei ihnen üblichen Exogamie verloren und als richtige „Muttersprache“ einen finnisch-ugrischen Dialekt angenommen. An der Ausbildung des Ung. scheinen nach Ausweis der Sprache ausser ugrischen auch permische Volkselemente Anteil gehabt zu haben. Für die weitere Entwicklung des Ung. ist am bedeutungsvollsten das Aufkommen einer dynamischen Wortbetonung geworden, was wohl als Erbteil aus der vergessenen, ehemaligen „Vatersprache“ der Ungarn zu betrachten ist. Bei den Ob-ugrischen Völkern ist die Exogamie eigentlich auch heute noch lebendig: ihre Geschlechter verteilen sich nämlich auf zwei exogame Phratrien. Aber auch in der ung. Überlieferung gibt es Spuren von der ehemals in Schwung gewesenen Exogamie. — Um 600 sind in das Gebiet der Pianobor-Kultur die Stämme der Wölgabulgaren eingedrungen. Die Vorfahren der Magyaren sind ihrem Ansturm in südlicher Richtung ausgewichen, wo sie sich bald mit den Chasaren verbanden; die Ob-ugrischen Völker wurden dagegen nach dem Norden gedrängt, wo sie notgedrungen die frühere Lebensweise aufgeben mussten.

A honfoglaló magyarság földművelése

I.

Egy őstörténeti irány bizonyított tényként hirdeti azt, hogy a honfoglaló magyarokat, akik régebben állítólag főleg zsákmányoló és vadászó, tehát nem termelő gazdaságra berendezett életmódot folytattak, a gazdagabb és műveltebb bolgár-törökök tanították meg az állattenyésztésre és a földművelésre, akik őket ezzel magasabb gazdasági és műveltségi fokra emelték.¹

¹ Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása. 124, 172.